

३॥

द्वितीय स्कंधः

2
Shreemad- Bhagavatham
Dwitiya. Skandha II

अथ
द्वितीय स्कंधः

कीर्तन २

नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तने मुद्देशः असाधारणं वचनं लक्षणं १

भा० हि०
९

श्रीगदाक्षसौजयतां ॥ द्वितीयेन दशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः उद्देशः लक्षणोक्तिभ्यां संक्षेपेणोपवर्णने । तत्र प्रथमे ध्यायैः श्रवणादिभिः स्थविरे भगवद् रूपे मनसोधारणे च ते यन्नामकीर्तनं दानतपोयोगादिसत्फलं तेनित्यं परमानंदं हरिं नमस्मर ॥ अथाद्वितीयस्कंधाख्या उक्तं पूर्वमुपोद्घातः सप्रसंगः शुकसामः राजापृच्छं नृणां कृत्यमथाह शुकः सन्नुनिः ॥ राजः प्रश्नमभिनंदति वरीयानिति तेन यापुंसां श्रोतव्यादिषु मध्येयः परः श्रेष्ठः प्रश्नः कृतः एष वरीयान् यतो लोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् आत्मविदं मुक्तानां च संमतो यतः १ तत्र तावत्स्वाभाविकक्रियाणामन

श्रीशुक उवाच ॥ वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितेन प आत्मवित्संमतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः १ श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां संतिसहस्रशः अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनां २ निद्रया क्रियते न कं व्यवायेन च वाचयः दिवा चार्थे हया राजन कुटुंबभरणेन वा ३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसं न्येष सत्स्वपि तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नापि न पश्यति ४

तस्माद् श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः गृहेषु सत्त्वानां अतएव गृहमेधिनां तद्गतपंचसूनां पराणां मेधति हिंसा र्थः २ तैश्च वृथैवायुर्वीर्यो भवतीत्याह न कं व्यवायेन च वाचयः आयुः तन्निद्रया व्यवायेन रत्यावा क्रियते दिवा अक्रियद्वयः तत् अर्थे हया अर्थार्थसुखमेव सिद्धे र्थे कुटुंबपोषणेन वा चकारावन्तु क्तसमुच्चयार्थं ३ ननु नश्चर कुटुंबार्थं कथं मायुर्व्य यं कुर्यात्तत्राह देहादिषु आत्मनः सैवेषु परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेषु पि प्रमत्तः प्रसक्तः तेषां पित्रादिदृष्टानेन

नाशपश्यन्निनानुसंधत्ते ४

९

भा० हि०
२

साधकानां सिद्धानां च नातं परमन्यच्छेयो स्तीत्याह एतदिति इष्टं तं कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्वि
द्यमानानां मुमुक्षुणां मोक्षसाधनमेतदेव योगिनां ज्ञानिनां फलं चैतदेव निर्णीतं नात्र प्रमाणवक्तव्यमित्यर्थः
११ अल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयमिति मासु च इत्याह किमिति त्रिभिः परे चैतत्त्वद्वितैर्होयने वैषैः
विदितं वृथाया तीति ज्ञातं यतो येन ज्ञानेन घटेत यत्नं करोति १२ खट्वांगो हि देवपक्षे स्थित्वा देत्यानजयत्
एतन्निर्विद्यमाना नामिष्टतामकुतोभयं योगिनां नृपनिर्णीतं हरेर्नीमानुकीर्तनं ११ किंप्रसन्न
स्य वदुभिः परे चैर्होयने रिह वरं मुद्रुते विदितं घटेतः श्रेयसेयतः १२ खट्वांगो नाम राजर्षिर्ज्ञा
त्वेयतामिहायुषः मुद्रुते सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिं १३ तवाप्येतर्हि कौरव्यसप्राहं जीवि
तावधिः उपकल्पयत सर्वतावद्यत्सांपराधिकं १४ अतः काले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः शिंघा
ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्व तु ते तेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः
कथ्यतामिति ततो देवैरुक्तं तनुमुद्रुते मात्रमस्तीति ततोऽर्ति शीघ्रं विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति य
त इषस्वर्गभूमिः रजोधिका कर्मभूमिः पृथ्वी १३ तव तु एतदर्थं पिशुनीमपि तावदिति तावता कालेन सांपरा
धिकं पारलौकिकं साधनं संपादय १४ तत्र वैराग्यं तावदाह अतः काल इति गतसाध्वसः मृत्युभयशून्यः अ
संगो गोनाम अनासक्तिस्तेन शस्त्रेण स्पृष्टं सुखेण तंदेहं अनुये पुत्रकलत्रादयस्तेष्वपि स्पृष्टं शिंघात् १५

एवंविपर्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्ताश्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हेभारतभरतवंश्य सर्वात्मेतिप्रेष्टत्वमाह भग
वानितिसौंदर्यरश्मिरत्नावश्यकत्तंहरिरितिवंधहारित्वं अभयं मोक्षमिच्छता ५ अतः परमन्यच्छ्रेयोनास्तीत्याह एतावा
नेवजन्मनोलाभः फलतमाह नारायणस्मृतिरिति सांख्यादिभिः साध्य इति तेषां स्वातंत्र्येण लाभत्वं वारयति सांख्यमा
त्मानात्मविवेकः योगोऽङ्गः अतस्तस्मिन् परोलाभः नतन्माहिमावक्तुं शक्य इत्यर्थः ६ तत्र सदाचारं प्रमाणयति प्र

तस्माद्भारतसर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेष्टनाऽभयम् ५ एतावान्सांख्य
योगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परः पुंसामन्तेन नारायणस्मृतिः ६ प्रायेण मुनयो राजानि वृ
त्ताविधिनिषेधतः नैर्गुण्यस्यारमन्तेस्मगुणानुकथने हरेः ७ इदं भागवतेनामपुराणं ब्रह्मसंमितं अ
धीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वौ पायनादहं ८ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उन्नमश्चो कलीलया गृहीतचेताराज
र्षे आख्यातं यदधीतवान् ९ तदहं तेभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् यस्य ब्रह्मनामाश्रुत्यानुकुदम

तिः सती १०
यलेति विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः निलोप आर्षः नैर्गुण्ये ब्रह्मणि स्थिता अपि स्मृतिः ७ किमिदमप्य
र्षकथयसि सत्यं अत्युत्तममेवेदमित्याह इदं भागवत्प्राक्तं नामैकप्रधानं पुराणं ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यं यद्वा
ब्रह्मसम्यक्कृतं येन कुतस्तथा प्राप्तमन्त्याह अधीतवानिति ८ सिद्धस्य तव कुतोऽप्ययने प्रवृत्तिः तत्राह परिनि
ष्ठितोऽपीति गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः ९ महापुरुषो विस्तृतदीयः यस्य यस्मिन् श्रद्धां कुर्वतां सती अहैतुकी १०

भा० द्वि०
३

यतः यस्यां क्रियमाणयां भद्रं सुखात्मकं आश्रयं विषयं पश्यतस्तत्रैव प्रीतिर्भवति २१ यथा यत्र यादृशी चरति क
र्तव्यता विषयतद्विशेषणानां प्रश्नाः २२ यथेत्यस्योत्तरं जितासनरति विषयमाह स्थूलरतिसाधन २३ विशेषो वि
राट् देह अतिस्थूलानामपि स्थूलतरः सत्कार्यमात्रं २४ अस्पृष्टोपलक्षणत्वेन विषयत्वं वस्तुतस्तु विराट् जीवति
यता भगवानेव विषय इत्याह आंडकोशं तर्वात्रिकराह एव पृथिव्यावरणं ततोऽप्युत्तेजोवाय्वाकाशाहं कोरमह

यतः संधार्यमाणयां योगिनो भक्तिस्तत्तुलाः आशुसंपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः २१ ॥ राजो
वाच ॥ यथा संधार्यते ब्रह्मन्धारणा यत्र संमता यादृशी वा हरेराम्पुपुरुषस्य मनोमलं २२ ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ जितासनो जितश्वासो जितसंगो जितेन्द्रियः स्थूले भगवतो रूपे मनः संधारयेद्विद्या २३
विशेषस्तस्य देहो यस्य विष्टश्च स्थवीयसां यत्रेदं दृश्यते विश्वभूतमव्यं भवच्च सत् २४ आंडकोशे
शरीरे स्मिन् संप्रावरणसंयुते वैराज्यपुरुषो यो सो भगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्य हि
पादमूलं पठेति पार्सिप्रपदे रसातलं महातलं विश्वसृजो यगुल्फो तलातलं वै पुरुषस्य जंघे २६

तत्त्वानीति सप्त २५ विराट् देहज्जीवतदंतर्गमिणामभेदमारोप्योपासनं कर्तव्यमित्याशयेनाह पातालं पाद
मूलं पादस्याधोभागे पातालादीनां तदवयवयता विधीयते पातालादीन्यतलातानि अधस्थानादारभ्य सप्तभू
मिविवरणि पठेति गणतीत्यादि प्रमाणप्रदर्शनं पार्सिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागे २६

किंच गृहात्प्रवृजितनिर्गतः गृहे स्थितस्य पुनरप्याशक्तिः संभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीर इति ब्रह्मचर्यादिषु
मोपलक्षणेण पुण्यतीर्थे निस्त्रानादिनियमोपलक्षणे आसनमाह शुचाविति विविक्ते एकाते विधिवत् कुश
जिनचैलौतरेः क्रमेण निर्मिते जपगर्भे प्राणायामं वक्तुं जप्यमाह त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वर्तितं ग्रथितं
ब्रह्माक्षरं प्रणवमनसाभ्यसेत् आवर्तयेत् मनसा इन्द्रियप्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मनो नियमनमाह
मनोयच्छेत् ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन्नेव जितस्वासः सन् १६ प्रत्याहारमाह नियच्छेत् अक्षान् इन्द्रियाणि नि

गृहात्प्रवृजितो धीरः पुण्यतीर्थे जलाश्रुतः शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत् कल्पितासने अभ्यसेन्म
नसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परं मनोयच्छेत् जितश्चासौ ब्रह्मबीजमविस्मरन् १६ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्म
नसा बुद्धिसारथिः मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्व्या १७ तत्रैकावयवं ध्याद्व्युच्छिन्नेन चेतसा
१८ मनो विविषयं युक्ता ततः किंच न तस्मिन् पदं तत्परमं विस्मरेत् मनोयत्र प्रसीदति १९ रजस्तमोभ्या
माक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः यच्छेद्धारणया धीरो हैतियात तत्कृतं मलं २०

अध्यात्मिका बुद्धिः सारथिर्यस्य सः धारणमाह मन इति पुनश्च कर्मभिस्तद्वासनाभिराक्षिप्तं आरुह्य शुभार्थे भगवद्गुणे
१७ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकं पादयवयवं अच्युच्छिन्नेन समग्ररूपादवियुक्तेन आश्रयविशेषसामान्यतश्चिन्तस्थिरा
करणधारणा अवयवविभावेन यातद्वाङ् ध्यानमिति भेदः १८ समाधिमाह निविषयं मनो युक्ता समाधाय स्थि
रीभूते मनसि स्फुरत्यरमानंदमात्राकारं कृत्वेत्यर्थः प्रसीदति उपशम्यति १९ गुणवशात् पुनरपि क्षोभे सति धार
णामेव स्थिरीकुर्यादित्याह रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढं स्वीयं मनो निरुध्यात् तत्कृतरजस्तमोभ्यां कृतम् २० ॥

भा० दि०
४

अनंतवीर्यस्यसः वयःकालस्तस्यगमनं गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्मतस्यकीडा ३३ भूतः विभोः अव्यक्तं
प्रधानं सः प्रसिद्धः चंद्रमाः तदीयं मनः सर्वेषां विकाराणां कोश इव आश्रयभूतं ३४ विज्ञानशक्तिं चित्तं महिम्
हत्तत्वं अतः कारणं अहंकारं गिरिं श्रीरुद्रं गर्हभाद्वदेवायामुत्पन्ना अश्वतारी ३५ वयोसिपक्षिणः तस्य व्याकर

नघोस्यनाडोऽप्यतनूरुहाणि महीरुहा विभ्रतनोर्नपेद्रं अनंतवीर्यः असितं मातरिश्वागतिर्वयः
कर्मगुणः प्रवाहः ३३ ईशस्य केशान्निदुरंबुवाहान्वासस्तु संध्ये कुरुवर्य भूतः अव्यक्तमादुर्हृद
यं मनश्च सचंद्रमाः सर्वविकारकोशः ३४ विज्ञानशक्तिं महिमाः मनंतिसर्वात्मनो न्तःकरणं गि
रित्रं अश्वतार्युष्ट्रगजानखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ वयोसितद्याकरणं विचित्रं
मनुर्मनीषामनुजो निवासः गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरानीकवर्यः ३६ ॥ ५५

रां नामस्ते व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं शिल्प्यने पुण्यं यथाहुः येन मुक्तीकृताः हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः म
यराश्च त्रिता येन सते दृष्टिं विधास्यतीति मनुः स्वायंभुवः मनीषाबुद्धिः मनुजः पुरुषः निवासः आश्रयः पुरु
षत्वे चाविस्तरमात्मेति श्रुतेः गंधर्वादीनां द्वैक्यं गंधर्वादयः स्वरस्मृतीः षडजादिस्वरस्मृतय इत्यर्थः अ
सुरानीकं वीर्यं यस्य सः स्वरः स्मृतिरसुरानीकवर्य इति पाठे गंधर्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादः

सुसप्तस्येति ३६
४

उरुद्वयं तस्य अधोभागे वित्तलं उत्तरभागे अतलमिति ज्ञेयं नभस्तलं भुवनेकं नाभिरेव सरः २० ज्योतिरनीकं ज्यो
 तिषां समूहं सर्गं महत्सौक्यं ग्रीवेति गणंति तपोलोकराणीतललातं सत्यं सत्यलोकं २१ उस्त्रादेवाः तेजोमयश
 रीरत्वा ते वाहव इत्याहुः दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवताः करैर्गोश्रोत्रस्याधिष्ठानं शब्दस्तु श्रोत्रविष
 द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरुरुद्वयं वित्तलं चातलं च महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिस
 रोगणंति २२ उरः स्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवामहर्वदनं वै जनोस्य तपोरराणी विदुरादिपुं
 सः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्षः २३ इंद्रादयो वाहव आहुः स्राः करैर्गो दिशः श्रोत्रममुष्यशब्दः ॥
 नासत्यदसौ परमस्य नासे घ्राणस्य गंधो मुखमग्निरिहः २४ घोरतिणी चक्षुरभूत्यंतगः पक्ष्मालि
 विस्मोरहनी उभे च तद्रुक्जिह्वः परमेष्ठिस्थिमापो स्यतात्वरस एव जिह्वा ३० छंदोऽस्य नंतस्य शिरो ग
 णंति दंष्ट्रायमः स्नेहकला हिजानि हसोजनोन्मादकरीचमाया दुरंतसर्गो यदपांगमोक्षः ३१ व्रीडो
 तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मस्तनोऽधर्मपथोऽस्य एष्टः कस्तस्य मेदं वृषणो च मित्रौ कुक्षिसमुद्रागिरयोः
 स्थिसंधाः ३२
 यः सतस्य श्रोत्रेन्द्रियं एवं नासिकादिष्वपि नासत्यदसौ अश्विनो नासे नासापुटे इंद्रः दीप्तः २५ घोरं तेरिहं अस्ति
 रानीनेत्रगोलके चक्षुरिन्द्रियं पतंगः सूर्यः अहनी एव अहनी परमेष्ठिस्थि व्रह्मपदं तालुः अधिष्ठानं जिह्वा इं
 द्रियं ३० छंदोऽस्य वेदाः शिरो ब्रह्मरंध्रं स्नेहकलाः पुत्रादिस्नेहलेशाः हिजानि दंताः षट्त्वमांशं दुरंतः अपारः सर्गद

त्रियत्सतस्य कदातः ३१ अधर्ममार्गोऽस्य एष्टभागः कः
 प्रजापतिः मित्रो मित्रावरुणौ ३२

भा० द्विः
५

द्वितीयेतुततःस्मृतधारणातीजितमनः सर्वसाक्षिणिसर्वशेविस्मोधार्यमितीर्यते दृश्यान्वनरूपैवमुक्तावेराज
धारणा इहोच्यतेतुतसाध्यासर्वातय्यामिधारणा तत्रतावत्पूर्वोक्तधारणायाश्चांतरफलमाह एवंयाधारणानया
तुष्टादरेः पुराप्रलयसमयेनष्टांस्मृतिप्रत्यवरुध्यतद्धा अप्ययातप्रागिदंयथासीत्तथाससर्ज व्यवसाया
त्मिकाबुद्धिर्यस्य अतएवामोघादृष्टिर्यस्येति अतस्तयाधारणायाविश्वराष्ट्रसामर्थ्यमभवति १ उपासनाफलाद
पिविरक्तस्यसुखात्मधारणायामधिकारः अतोवेराग्यार्थसर्वकर्मफलनिंदति शाब्दशाब्दमयत्रेहवेदस्तस्यए

ध्या

श्रीशुक उवाच ॥ एवंपुराधारणायात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिप्रत्यवरुद्धात् तथाससर्जेदममोघदृष्टि
र्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १ शाब्दस्यहिब्रह्मण्यप्यपंथायन्नामभिधायतिधीरपार्थैः प
रिभ्रमंस्तत्रनविंदतेथानमायामयेवासनयाशयानः २ अतःकविर्नामसुखावदर्थःस्यादप्रमत्तौव
वसायबुद्धिः सिद्धेन्यथार्थेनयतेतभूयःपरिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः ॥ ३ ॥

पंथाः कर्मफलबोधनप्रकारः कोसौअर्थभूयैरेवस्वर्गादिनामभिःसाधकस्यधीर्धायतितत्तद्विष्णुं करोतीति य
त्तत्रापार्थत्वमेवाह तत्रमायामयेपथिसुखमितिवासनयाशयानः स्वप्नात्पश्यन्निवपरिभ्रमन् अर्थान्निविंद
ति तत्रलोकप्राप्तापि निर्वद्यसुखनलभृत्यर्थः ३ तद्विसर्वाकर्मफलत्यागोसद्यएवदेहपातः स्यादित्याशंक्याह
अतःकविर्नाममात्रेषुभोग्येषुयावतार्थेन अर्थोदेहनिर्वाहोयस्यतथाभूतः स्यात् अप्रमत्तः तावन्मात्रेणनासक्तः
व्यवसायबुद्धिर्नंदंसुखमितिनिश्चयवान् तदापितत्रतस्मिन्नेथे अन्यथेवसिद्धितत्रयत्नेपरिश्रमंपश्यन्नयतेतत्र

५

एणामभेदेनोपासनमुक्तं तत्र तु देहजीवावाश्वरेप्रविलाप्य स एव ध्येय इति निर्धारयति स इति सर्वेषां धीरिति
भिरनुभूतं सर्वे येन स एक एव सर्वोतिरात्मा तमेव सत्यं भजेत अन्यत्रोपलक्षणेन स ज्ञेय यतः आसंगादात्म
नः पातः संसारो भवति एकस्य तत्र दिन्द्रियैः सर्वानुभूतौ दृष्टान्तः स्वप्नजनानामीदृतायथेति स्वप्नहिकदावि
द्भूतं प्रकल्प्य जीवस्तत्र दिन्द्रियैः सर्वं पश्यति तद्वत् जीवस्त्वज्ञत्वात् त्ववध्यते ईश्वरस्य तु विद्याशक्तित्वात् न बंधः

ॐ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

भा० हि०
६

एतदेवान्यचिन्तानिदयादृष्टयत्तिकइतितांनथाभूतांपरस्यहरेरनुचिन्ताधारणामनादृत्यपश्यन्कर्मजडान्विना य
थापश्यरेवसदेवानामितिश्रुतेः असतीविषयचिन्ताकोनामकुर्व्यात् तयावैतरण्यापतितं तत्रचस्वकर्मजान्आ
ध्यात्मिकादिकैशानुसेवमानंजनंपश्यन्वैतरणीयमद्वयस्यानदीतत्वेत्यत्वात्ससृतिर्वैतरणी ७ तामेवधारणांसवि
शेषणामाह केचिदितिषड्विःस्वदेहस्यांतर्मध्ययतद्दयंतत्रयोवकाशस्तस्मिन्वसंतंप्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः
सएवमात्राप्रमाणंयस्येतिहृदयपरिमाणंतत्रोपचर्यते कंजपद्मरथांगचक्रं ८ नलिनंपद्मंतद्वयसन्नेआयतेह

कस्तात्त्वनादृत्यपरानुचिन्तामृतेपश्यन्संतीनामकुर्व्यात् पश्यन्जनंपतितंवैतरण्यास्वकर्मजान्परितापान्जुषा
णं ९ केचित्स्वदेहंतद्दयावकाशेप्रादेशमात्रंपुरुषंवसंतं चतुर्भुजंकंजरथांगशखगदाधरंधारणयास्म
रंति ८ प्रसन्नवक्त्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससं लसन्महारत्नहिरण्यमयांगदंस्फुरन्म
हारत्नकिरीटकुंडलं ९ उन्निद्रहृत्यंकजकर्णिकालयेयोगेश्वरास्थापितपादपद्मं श्रीलक्ष्मणंकोस्तुभर
त्नंकंधरंमम्लानलक्ष्म्यावनमालयाचितम् १०

धर्मेक्षणेभस्य कदंबकुसुमस्यकिंजल्काःकेशराःतद्वत्पिशंगेपीतेवाससीयस्य लसन्तिमहारत्नानियेषुतानिभु
वर्णमयान्यंगदानियस्य स्फुरन्तिचतानिमहारत्नानिवतन्मयानिकिरीटकुंडलानियस्य ९ उन्निद्रविकसितंयतद्द
त्यंकजंतस्यकर्णिकैवआलयःस्थानंतस्मिन्योगेश्वरेणस्थापितोपादपद्मवौयस्य श्रीरेवलक्ष्मचिद्रत्नद्युक्तपामो
दिविहितोमत्वर्णीयोनप्रत्ययः कोस्तुभरत्नंकंधरायायस्य अम्लानालक्ष्मीःशोभायस्याःतयावनमालयाचितं
व्याघ्रम् १०

अन्यथासिद्धिमाह दृग्भ्यां सत्यामिति कशिपोः शय्यायाः स्वतः सिद्धे वा हो सति उर्वर्हणेः उच्छीर्षकैः पुरुधा बहु प्रकार
या अन्नपात्राभोजनपात्रेण ४ ननु दिक् सभावो नाम न गतत्वं न च वल्कलमुन्नतो य वा सस्यानं च यात्राप्रयत्नविना
कथं प्राप्येत तत्राह चीराणि वस्त्रखंडानि परान्विश्रंति पुष्पंति फलादिभिर्ये गुहाः गिरिद्वयः ननु कदाचिदेषामला
किं कार्यं तत्राह अजितो हरेः उपसन्नान् शरणगतान् किं न रक्षति किं शत्रुस्य पूर्वत्रापि संबंधः धने न यो दुर्मद

व३

सत्यांति तौ किं कशिपोः प्रयासे वा हो स्वसिद्धे पवर्हणेः किं सत्यं जलौ किं पुरुधान्नपात्रादिगवल्क
लादौ सति किं दुकूलेः ४ चीराणि किं पथिनसंति दिशंति भिक्षान्नैवाधिपाः परभृतः सरितो यश्चुष्यन्
रुद्धा गुहाः किं मजितोऽतिनोपसन्नान् कस्माद्भजंति कवयो धनदुर्मदाधान् ५ एवं स्वचित्ते स्वत एव सि
द्धात्मा प्रियोर्थो भगवाननेन तः तं निर्वृत्तौ नियतार्थो भजेत संसारहेतु परमश्च यत्र ६

स्ति न अंधान् ५ तदाऽनेन किं कर्तव्यं हरिस्तु सेव्य इत्याह एवं विरक्तः स नूतं भजेत भजनीयत्वे हेतवः स्वचित्ते
स्वत एव सिद्धः यतः आत्मा अत एव प्रियः प्रियस्य च सेवा सुखरूपैव अर्थः सत्यः नत्वात्मवन्निष्ठा भगवान् भ
जनीय गुणश्च अनंतश्च नित्यः य एवं भूतस्तं भजेत नियतार्थः निश्चलस्वरूपः तदनुभवानंदेन निर्वृत्तः सति
ति स्वतः सुखात्मकत्वं दर्शितं किंच यत्र यस्मिन् भजने सति संसारहेतोरविद्याया उपरमो नाशो भवति ६ ॥ ३५

भा० हि
७

एवंतावदासनमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तं रदानीतस्येव स्वयंदेहं त्यक्तुमिष्टतः कृत्यमाह स्थिरमिति साधैश्चतुर्भिः श्र
गहेराजन एव भूतो यतिर्यदा रमं लोकं देहं जिहासुः हातुमिष्टति तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले च उत्तरायणे दोमनो
न सज्जयेत् संगं न प्रापयेत् न देशकालो योगिनः सिद्धिहेतुं किंतु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा स्थिरं सुखं करं च
सनमास्थितः प्राणान्नियच्छेदित्यर्थः १५ एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टुरिनिनयत् प्रवित्नापयेत् तं च क्षेत्र
ज्ञं आत्मनि शुद्धं तं च शुद्धमात्मानं आत्मनि शुद्धं ब्रह्मणि शुद्धं एकीकृत्य लब्धोपशान्तिः प्राप्नोति ॥

स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममंगलोकं काले च देशे च मत्तो न सज्जयेत् प्रा
णान्नियच्छेन्न सोजितासुः १५ स नः स्वबुद्ध्या मलयानियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत् आत्मनि आत्मा
नमात्मन्यवरुध्यधीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् १६ नयत्र कालो निमिषां परः प्रभुः कुतो नु दे
वा जगतां य ईश्वरे नयत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम् १७

३२

सन कृत्यादिरमेत् ततः परं प्राप्स्यभावात् १६ तदेवाह नयत्रेति तत्रात्मस्वरूपे कालो न प्रभुः किमपि क
र्तुं न समर्थः अतएव देवाः न प्रभवन्त्याह अनिमिषां देवानां परः प्रभुः तत्र कुतो नु देवाः प्रभवः देवनि
यम्यानां तु जगतां का वा न्तेत्याह जगतामिति कुतो न प्रभवन्तीत्याह त्वयै सा यां निरुपाधित्वादित्याह नयत्रेति य
द्वा जगत्कारणान्यपि न यस्य सृष्ट्यादौ प्रभवन्तीत्याह नयत्रेति विकारो अहंकारः १७

७

स्निग्धत्वादिविशेषैः कुंतलैर्विरोचमानेनानेयोहासः तेनपेशलंसुंदरं ११ अदीनंउदारंयत्नीलाहसितं
तेनयदीक्षणांतस्मिन्नुत्तसंतोयेभूभंगःभूविस्तेपास्तेःसंस्चितोभरिरनुग्रहेयेनचितामयंचित्तयाश्चा
विभवंतं १२ अस्यैवध्यानमाह एकैकशरति अनुभावयेत् ध्यायेत् यद्यज्जितंअयत्नतःस्फुरितंपादगुल्फा

विभूषितंमेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्निग्धामलाकुंचितनीलकुंत
लैर्विरोचमानाननहासपेशलं ११ अदीनलीलाहसितेक्षणास्त्रसङ्गभंगसंस्चितभय्यनुग्र
हं ईक्षेतचिंतामयमेनमीश्वरंयावन्मनोधारणयावतिष्ठते १२ एकैकशौंगानिधियानुभावयेत्
पादादियावद्वसितंगद्यभृतः जितंजितंस्थानमपोह्यधारयेत्परंपरंशुद्धैतिधीर्यथायथा १३ या
वन्नजायेतपरवरेस्मिन्विश्वेश्वरेद्रष्टृभिर्भक्तियोगः तावत्स्थवीयःपुरुषस्यरूपंक्रियावसानेप्र
यतःस्मरेत् १४

दिस्थानंअवयवस्तत्रदयोह्यत्यत्कापरंपरंजंघाजान्वादिधारयेत् ध्यायेत् शुध्यतितस्मिन्निश्चलाभवति
१३ पूर्वोक्तवैराजधारणयाएतद्वारण्णात्वमाह यावदितिपरैर्व्रत्तादयोःवरेयस्मात्कुतःविश्वेश्वरेद्रष्टृ
नतुदृश्येचैतन्यघनत्वात्भक्तियोगःप्रेमलक्षणाःक्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानंतरम् अनेन
कर्माधिभक्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तम् १४

सद्यो मुक्तिमुक्ताक्रममुक्तिमाह यदीति दशभिः यदितु पारमेष्ठ्यं पदं प्रयास्य भवति वैहायसानां खेचराणां सिद्धानां
 यदि हारं क्रीडास्थानं कीदृशं अष्टाधिपत्यानि अणिमाद्यैश्चर्याणि यस्मिंस्तदपि प्रयास्येन के गुणसन्निवाये गुणस
 मुदाय रूपवत्सां दे सर्वत्रेत्यर्थः तर्हि देहत्यागावसरे मनश्चैद्रियाणि च न त्यजेत् किंतु तेः सहैव तत्र लोकभोगार्थं यच्छेत्
 २२ यतः कर्मगतिवन्नयोगगतिः परिधिनेत्याह योगेश्वराणां त्रिलोकां तश्च वहिश्च महत्तीकादिषु ब्रह्मांडादहिश्च
 गतिमाहुः अत्र हेतुः पवनस्यांतः आत्मा लिंगशरीरं येषामिति विद्या उपासना तपो भगवद्धर्मः योगोष्टांगः समाधिः

यदि प्रयास्यन् पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यदि हारं अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्न मनसं द्वि
 यैश्च २२ योगेश्वराणां गतिमाहुः तर्हि त्रिलोकाः पवनांतरात्मनां न कर्मभिस्तं गतिमाप्नुवन्ति विद्या तपो
 योग समाधि भाजां २३ वैश्वानरं याति विहाय सागतः सुषुम्णाया व्रत्य पथेन शोचिषा विधृतकल्को यदहरे
 रुदस्तात्प्रयाति चक्रं न पश्ये शुमारम् २४

जीनंतान्येभजंति तेषां यागतिस्तां २३ तामाह वैश्वानरमित्यष्टभिः विहाय सा आकाशेन तत्र च ब्रह्मलोकपथेना
 गतः सन् प्रथमं वैश्वानरं अग्न्यभिमानिनी देवतां याति केनोपायेन सुषुम्णायानाड्यासा च देहादहिरपिवित
 तास्तीति आह शोचिषा ज्योतिर्मय्या विधृतः त्यक्तः कल्को मूलं येन सः काप्यसज्जमान इत्यर्थः उदस्तात् उप
 रिष्टात् वतमानं हरेः संवधितारूपनारायणा धितमित्यर्थः शैशुमारं चक्रं पंचमस्कंधे वैश्यमाणं शिशुमारका
 रं ज्योतिश्चक्रं चक्रं स्थानानि आदिभ्रवांतानि पदानि प्रयातीत्यर्थः २४

निरुपाधित्वं कृतं तस्य तत्राह परमिति यद्यस्मादतत आत्मव्यतिरिक्तं नेति नेतीत्येवमुत्सृष्टमिष्वोदौ रात्म्यं देहाद्यात्मत्वं वि
रज्य अहं स्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः परंपदे पदे हृदये हृदये उपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन्सो हृदये धाते याभूताः
संतः तद्वैस्मवं परं अतएव परं सर्वतः श्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः १८ तस्मादित्यं ब्रह्मत्वेन व्यस्थितो मुनिरुपरमेतत्
शब्देन यदि प्रयास्यन्निति वक्ष्यमाणस्य कामादिशेष उक्तः तमाह विज्ञायते नेति विज्ञानं शास्त्रं तेन ज्ञाता हं कृतानं
तस्य वीर्यं वलं तेन सुरंधिताः विहिंसिताः आशया विषयवासना यस्य सः इदानीं तस्य देहत्यागप्रकारमाहः स्वपा

परंपदं वैस्मवं मामनंति यन्नेति नेतीत्यत दुस्मिस्तत्त्वः विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसो हृदा हृदोपगुह्या
हृदं पदे पदे १८ इत्यं मुनिस्तत्पुण्यं वस्थितो विज्ञानदृग् वीर्यं सुरंधिताशयः स्वपार्श्विना पीड्य गुरुं
ततोऽनिलं स्थानेषु परं सूक्ष्ममयं जितकमः १९ नाभ्यां स्थितं हृद्यवरोप्य तस्मादुदानगत्यारसितं नये
मुनिः ततोऽनुसंधाय धियामनस्वी सतालुमूलं शनकैर्नयेत् २० तस्माद्भ्रुवोरंतरं मुनयेत निरुद्धसंज्ञा स्वयने
न पेक्षः स्थित्वा मुहुर्तोर्ध्वं कुं वदष्टिर्निर्भियमूर्धनं विसृजेत्यरंगतः २१ शिर्षिना पादमूलेन गुदं मूलाध्यासं प्रापीड्य
निरुध्य अनिलं प्राणमुन्नमयेत् ऊर्ध्वं नयेत् जितकमोयेन परं सुस्थानेषु नाभ्यादिषु १९ नाभ्यां मणिपूरके स्थितं हृदि अ
नाहतचक्रेऽधिरेष्य उरसिकं वा दधोदेशे स्थिते विशुद्धिचक्रे मनस्वी जितचित्रः स्वतालुमूलं तस्यैव चक्रस्य ग्रदेशततो
वदुधागमनसंभवात् शनकैरित्युक्तं २० तस्माद्भ्रुवोरंतरं आज्ञाचक्रं निरुद्धा निश्चात्रैर्नैर्नासिकैर्मुखं चेत्येव संप्राप्त्य
नानि प्राणमार्गायेन सः अनपेक्षं चेत्यरं ब्रह्मगतः सन् मूर्धनि प्रत्यरं ध्रे निर्भियं देहमिंद्रियाणि च विसृजेत् २१ ॥ ५५ ॥

भा. द्वि.
६

तत्र ब्रह्मलोकं गतानां त्रिविधा गतिः येषु एयोक्तैर्षेण गताः ते कल्याणतरेषु एयतारतम्येनाधिकारिका भवन्ति ये तु
हिरण्यगर्भाद्युपासनावलेन गतास्ते ब्रह्मण सह मुच्यन्ते ये तु भगवदुपासकास्ते स्विष्टया ब्रह्मांडं भित्वा वेस्मव
पदं आरोहन्ति तत्र प्रसृतस्य भगवद्भक्तस्य ब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह तत इत्यादिना तत्रेयं प्रक्रिया ईश्वराधि
ष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्तत्त्वं भवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेन शब्दतन्मात्रद्वारानभः तस्यांशे
न स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा तेजः तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वारा आपः तदंशेन गंधतन्मा
त्रद्वारा एषीतेश्च मिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकविराट्शरीरं तस्य च पंचाशत्कोटियोजनं विशालस्य पृथिव्ये

ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनात्मना पो न लभस्वित्तरन् ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले वा व्यात्म
ना खं बृहदात्मलिंगं २८

चांडक गृहविशेषशब्दाच्चाकोटियोजनविशालं प्रथमावरणं पंचाशत्कोटियोजनविशालमित्येके तत
श्चाऽवाऽऽदीनां ये परिणतोऽंशास्तान्येवोत्तरोत्तरे दशगुणान्यावरणानि अष्टमंतुप्रकृत्यावरणं व्यापकमेव तदे
वं स्थिते पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यते ततो विशेषं प्रतिपद्य लिंगदेहेन पृथिव्यात्मनो प्राप्येत्यर्थः ए
वमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं निर्भयः कथं यास्यामीति शंकाशून्यः तेनात्मना पृथिवीरूपेण तन्निरंतरा अपः प्रतिपद्यः
अत्वरन्त्वरमकुर्वन् ततदात्मत्वेन केददाहादिशंकाभावाद्यथेष्टभोगान्भुञ्जान इत्यर्थः एवं ज्योतिर्मयः सन्
काले भोगवसाने बृहत् आत्मलिंगं परमात्ममूर्तिस्तेनोपासने पूजं यथावेदशब्दात्ममूर्तिना तस्य प्रमापकमिति २८

२८

तद्विस्मोऽश्रुतं विषयनाभिः सूर्याद्याप्रयभूतं आविष्टलिङ्गत्वात् नाभिश्च स्य न संभवं अतिवर्त्य अतिक्रम्य परतः
सर्गिण्यंगायभावादेक एव विनिर्मलेन लिङ्गशरीरेण प्रसूतिदां स्यात् अन्यैर्नमस्कृतं महर्लोकमुपैति यद्यस्मि
न विबुधामत्र कल्याणुषोभगवादयः २५ अथोऽनन्तरं कल्याणैः सविम्बत्रैर्लोकमुतिशयेन दृश्यमानं निरीक्ष्य
तत्राप्युपप्राप्तेः यद्विपरार्द्धस्यापि तत्पारमेष्ठ्यपदं प्रतिनिर्यातिसिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिस्मानि विमानानि

तद्विस्मनभिः त्वतिवर्त्य विस्मोरणीयसाविरजेनात्मनैकः नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्या
णुषोयद्विबुधारमंते २५ अथोऽनन्तरं तस्य मुखानलेन दृश्यमानं स निरीक्ष्य विम्बं निर्यातिसिद्धे
श्वरजुष्टाद्यस्य यद्विपरार्द्धं तदुपरमं २६ नयत्र शोको न जगन्मृत्युर्नोर्निर्नचो द्वे गत
ते कुतश्चित् यच्चित्तोदकं पयानि दं विदं दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् २७ एमराम

यस्मिन् तत् उदतिश्रेष्ठं सचित्तम् २६ तदेवाहनयत्रेति आर्तिदुःखं उद्देगोभयं किंतु चित्तोद्देतोर्थतदु
खं अदः सतेन देकं विना तत् कुतो भवति अनिदं विदं इदं भगवतो ध्यानमजानतां प्राणिनां दुरंतदुः
खायः प्रभवो जन्म तस्यान्नुदर्शनात् तेषां कृपया महाचित्तोद्देमनः पीडेतियत् तदिना कुतश्चिदपि
अत्र शोकादयो न संतीति २७

भा० द्वि०
११

सती मागो प्रकारवित्यर्थः हेनृप अनपेक्षो निर्भिद्य मूर्धन विसृजेत् परंगतः युतिया सद्यो मुक्तिः एका सतिः यदि
प्रयास्यन्नित्यादिनाक्रममुक्तिश्चाद्वितीया सतिः एते सती वेदेन गीते उक्ते न तु सोत्प्रेक्षिते तत्र यदा सर्वप्रमुच्यन्ते
कामाद्येऽस्य हृदि स्थिताः अथ मत्तो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति सद्यो मुक्तिः तेऽस्ति संभवंतीत्यादि
नाक्रममुक्तिश्च वेदेनोक्ता यद्वा न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति इति दक्षिण मार्गस्यापि सूचितत्वादेते सती इति
द्विवचनं त्वया भिष्येयच्छ्रोतव्यमित्यादि प्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषये द्वे अपि सती पृष्टे ब्रूहि यद्वा विषय्येयमि

स्त्र्यं

एते सती तेनृप वेद गीते त्वया भिष्ये ह सनातने च ये वै पुण ब्रह्मण आहृष्ट आराधितो भगवा
न्वासुदेवः ३२ न ह्यतो न्यः शिवः पंथा विशतः संसृता विह वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत्
३३ भगवान्ब्रह्मकात्स्न्येन त्रिन्वीक्ष्य मनीषया तदध्यवस्य कूरस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ३४

तिवदक्षिण मार्गोऽर्थो नृपः एवं त्वया च ये पृष्टे एते सती त्यन्वयः ३२ संति संसरतः पुंसो बहवो मोक्षमार्गाः
तपो योगादयः समीचीनस्त्वय मेवेत्याह न हीति यतो नुष्ठिता द्रुक्तियोगो भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखरूपो निर्वि
घ्नश्च नास्त्येव ३३ कुत एतदत आह भगवान्ब्रह्मा कूरस्थः निर्विकारः एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः त्रिस्त्रीन
वारान्कात्स्न्येन साकल्येन ब्रह्म वेदं अन्वीक्ष्य विचार्य यत आत्मनि हसैरति भवेत् तदेव मनीषया अध्यवस्य

निश्चितवान् ३४
१०

इन्द्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणमतिक्रममाह घ्राणेनाधिष्ठितेन गंधमुपेत्य स सनं स्पर्शनं नभोगुणत्वं शब्दात्मना प्रायेण
तत्तत्कर्मेन्द्रियेण आकृतितत्तत्क्रियां २५ तदेवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदा वरुणभूता हंकारा प्राप्या मह
दादिप्राप्तिमाह स योगी विकार्यं संसाद्य विज्ञानतत्त्वं याति विविधं कार्यमस्येति विकार्योऽहंकारः स त्रिविधः
तामसो राजः सात्विक इति तत्र तामसा ज्ञानाभूतसूक्ष्माणि जायन्ते राजसा हर्षाद्विर्मुखा निदर्शं द्रियाणि सात्विका

क२ घ्राणेनगंधं रसनेन वैरसं रूपं च दृष्ट्याश्च सत्त्वं चैव श्रोत्रेण चोपेत्य न भोगुणत्वं प्राप्तेन चाकृतिमु
पैतियोगी २९ स भूतसूक्ष्माद्रियसंनिर्वमनोमयं देवमयं विकार्य संसाद्य गत्या सह तेन याति
विज्ञानतत्त्वं गुणसंनिरोधं ३० तेनात्मनात्मानमुपैति शान्तमानंदमानंदमयो वसाने एतांग
ति भागवती गतोयः सर्वे पुनर्नैह विसृजतेऽंग ३१

तमागवतामतायः सर्वपुनन्त्रहविसजुतः ३९ नमनद्रुद्रियदेवाश्च तेषां लयश्च तत्तदहंकारेन तत्र
भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च सन्निकर्षे लयस्थानं तामसं राजसं च मनोमयं देवमयं च सात्विकं प्राप्य
गत्या एव गमनेन तेनाहंकारेण सह विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति ततो गुणानां सन्निरोधो लयो यस्य स्मित
प्रधानं याति ३० तेनात्मना प्रधानरूपेणानन्दमयः सन् उपाधिना मवसाने शांतमविरुतमानन्दं परमा
नमुपैति न विषज्जते नावेतत्तदित्यर्थः ३१

भा० हि
११

ब्रह्मणस्पतिर्वेदपतिर्वत्साणं इन्द्रियपाटवकामस्त्विन्द्रं प्रजापतीन्द्रहादीन् २ मायादुर्गाविभावसु अग्निं वसु
कामः धनार्थी वीर्यप्रभावः तत्कामो वीर्यवान् स न रुद्रान्यजेत् ३ अन्नाद्यभोज्यभक्षं च अदिते सुतान् द्वादशादित्या
न् विशादेशस्य प्रजानां स्वाधीनतामिष्टं साध्यान् यजेत् ४ इन्द्रोऽथ्यप्रतिष्ठास्थानाद् प्रच्युतिः रोदसीद्यावाभूमि

ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत् ब्रह्मणस्पतिं इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् २ देवीमायां तु श्री
कामस्तेजस्कामो विभावसु वसुकामो वसु न रुद्रान् वीर्यकामो वीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदिति स्वर्गकामे
दितेः सुतान् विश्वान् देवान् राज्यकामः साध्यान् साधको विश्वाम् ४ आयुष्कामोऽश्विनो देवौ पुष्टिकामश्च
लायजेत् प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरो ५ रूपाभिकामो गंधर्वान् स्त्रीकामोऽप्युर्वशी आधिपत्य
कामः सर्वेषां यजेत् परमेष्ठिनं ६ यज्ञं यजेद्यशस्कामः काशकामः प्रचेतसं विद्याकामस्तु गिरिशं पत्न्यर्थं उमां
सतीम् ७ धर्मार्थं उत्तमं श्लोकं तंतुं तन्वन् पितृन् यजेत् रक्षाकामः पुण्यजनानो जस्कामो मरुद्गणान् ८

५ अस्मदश्वासोऽर्वाश्चिता ६ यज्ञं यज्ञोपाधिं विसृं काशी वसुसंचयः वसुकाम इत्यत्र धनमात्रमिति
भेदः दंपत्यमन्योऽन्यप्रीतिः तदेवार्थो यस्य सः ७ धर्मार्थः धर्मकाम उत्तमं श्लोकोपाधिं विसृं तंतुं तन्वन् संतान
वृद्धिमन्तिष्ठन् रक्षावाधानिवृत्तिः तत्कामः पुण्यजनान्यद्भान् ओजोवलंतत्कामः मरुद्गणान् देवान् ८ ॥

११

ननु भूते रतिर्भवति अननुभूते तु भगवति कथं रतिः स्यात्तत्राह भगवानलक्षितं हृष्टः कथं स्वात्मना ह्येव ज्ञात
योमितया केहं श्येव बुद्ध्यादिभिः तदेव बुद्ध्यादर्शयति दृश्यानां जडाणां बुद्ध्यादीनां दर्शनं स्वप्रकाशं दृष्टारं विना न
घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणेः स्वप्रकाशं तयोर्मिलनकैः तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्दृश्य
दिवदिति व्याप्तिमुखेनानुमापकैः स्वतंत्रश्च कर्तृत्वो वमीश्वरसिद्धिः ३५ यच्छ्रोतव्यमित्यादि प्रश्नोत्तरमुप
संहरति तस्मादिति ३६ श्रवणादिकलमभिनयेनाह पिवंती निसतां आत्मनः आत्मत्वेन प्रकाशमानस्य कथं

भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः दृश्येव बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टृत्वालक्षणेन अनुमापकैः ३५ तस्मात्सर्वा
त्मनाराजहरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणां ३६ पिवंती ये भगवत
आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतं पुनर्निते विषयविदूषिताशयं व्रजं तितश्चरणसरो
रुहांतिकं ३७ ॥ इति श्रीमद्भगवत्परां महापुराणं पारमहंस्यां संहितायां द्वितीयस्कंधे महापुरुषसंख्यायोगात्सती

चवर्णनं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीभूक उवाच ॥ एवमेतन्निगदितं हृष्टवान्यद्भवान्मम नृणां यन्मयमाणां

वामृतं विषये विदूषितं मलिनीकृतं आशयं पुनर्नितिशोधयंति तस्य चरणपद्मांति मनुष्येषु मनीषिणां ९

किं श्रीविष्णुपदं व्रजंति ॥ ३० ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं शृणु एव तो मुनेः भक्त्युत्प्रेक्षणं तत्कर्मश्रवणा

दरद्विषये इदानीमन्यदेवताभजनस्यापि पुत्रादिभजनवदेव तु फलत्वेन देयत्वं वक्तुं पूर्वं क्तमनुवदति एवमिति म

मति मां कदाचिद्देवयोगेन मनुष्यत्वाप्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणस्तेषां तत्रापि ये म्रियमाणास्तेषां विशेषत एव मे तद्वरि

कथं श्रवणादिकलमभिनयेनाह पिवंती निसतां आत्मनः आत्मत्वेन प्रकाशमानस्य कथं

भा० हि.
९२

लो

प्रवणेष्टायां हेतुः हरिकथा एव उदकेः उत्तरफलं यासुताः कथासतां भागवतानां सदसि सभायां सुः १४ एत
न प्रचयति सवा इति द्वाभ्यां कृष्णपूजादिरूपां क्रीडां यः स्वीकृतवान् १५ उरुगायस्य गुणो रुदाराः महत्यः
कथाः सुः ३६ किंच वृथैव क्षीयमाणमायुर्हरिकथाया सफलं कुर्वित्याशयेनाह त्रिभिः आयुरिति त्रयोस्त
र्य्युत्तमं ननु कथं अस्तं अदर्शनं च यत्नं गच्छन् यत्नेन तत्तलो नीतः तस्य आयुः सतेव ज्ञेयित्वा वृथैव हर

एतच्छ्रुत्वा विद्वन्मृतोर्हसिभाषितुं कथा हरिकथोदकीः सतां सुः सदसि ध्रुवं १४ सर्वे
भागवतो राजा पांडवे यो महारथः बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां यथा ददे १५ वेयासकिश्च
भगवान्वासुदेवपरायणः उरुगायगुणोदाराः सतां सुर्हिसमागमे १६ आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्
स्तं च यन्न सो तस्य त्रेयस्त्र नीत उत्तमं श्लोकवार्तया १७ तरवः किं न जीवंति भस्त्राः किं न ससंत्यु
त न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपश्वोऽपरं १८ घातिहृद्गहोष्ट्रवरैः संस्तुतः पुरुषः यशुः नयत्कर्णपथा

पे तो जातु नाम गदाग्रजः १९
सि १७ ननु जीवन्मेव तेषामायुषः फलमस्ति तत्राह तरव इति ननु तेषां श्वासो नास्ति तर्हि भस्त्राश्चर्मकोशा नु ननु
ता सामास्येण दिकं नास्ति तत्राह न खादन्ति नाश्रन्ति न मेहन्ति तस्यैकं न कुर्वन्ति मेथुनं न कुर्वन्ति किमु तापितमपि न
एकारं यमं तत्राह अपर इति १८ तदेवाह आदिभिः संस्तुतः सदृशेनिरूपितो यस्य कर्णपथं कदाचिदपि नागतः
सो वशी स्यदत्वा त्रिभिः कश्मलविषया संकृतात् विद्वद्गहोष्ट्रवरैः कंदक बहुः खदेव विषया संकृता दुष्टे भीर

वाहिवातवरैः सुखमयर्थः १९
१२

राज्ञ्यराजत्वं तत्कामो मनूदेवान्मन्वंतरपालान् राज्ञः कर्मराज्यं तत्कामो विद्यान् देवानिति विशेषः अभिचरन् शत्रुमर
 एमिष्टन्निर्ऋतिं शंसकामकामः भोगेषुः अकामः वैराग्यकामः पुरुषं परं प्रकृतियेति रेकोपाधिमिश्रं ८ अकामः ए
 कांतभक्तः उक्तानुक्तसर्वकामो वा पुरुषं परं निरुपाधिं १० एवोक्तं नानादेवतायजनस्यापि संयोगपृथक्त्वेन भ
 क्तियोगफलत्वमाह एतावानिति देवादीनपि यजतां इह तत्तद्यजने भागवतानां संगतो भगवत्यचलो भावो भक्तेर्भवतीति यत्त
 तावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्योदयोलाभः अन्यत्सर्वं तु छमित्यर्थः ११ भागवतसंगत इत्यनेन सूचिता हरि
 राज्यकामो मनूदेवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत् कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषं परं ८ अकामः सर्वका
 मो वा मोक्षकाम उदागधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत् पुरुषं परं १० एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोद
 यः भगवत्यचलो भावो यद्वा गवतसंगतः ११ ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तं गुणो मिचक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणो
 घसंगः केवल्यसंमतपथे स्वयं भक्तियोगः को निर्वृत्तो हरिकथा सुरतिनं कुर्यात् १२ **श्रीनकउवाच**
 इत्यभिव्याहृतं राजानि शम्य भरतर्षभः किमन्यत्पृष्टवान् स यो वै यास किमृषिकविं १३
 कथारत्तिं स्तोति ज्ञानमिति यत्र यास कथा सुज्ञानं भवति कीदृशं आसर्वतः प्रतिनिवृत्तं उपरतं गुणो मीणां रागा
 दीनां चक्रं समुहो यस्मात्तत् उत अनंतरं तद्धेतुं रात्मप्रसादश्च यत्र यासु मनः प्रसादहेतुः गुणेषु विषयेषु संगो वैरा
 ग्यं च उभयत्रेति पाठे इह मुने च गुणेषु संगः केवल्यमित्येव संमतः पथा यो भक्तियोगः निर्वृत्तः अवलोक्य सुखेन श्रेय
 या निर्वृत्तरतिवाता सुहरिकथा सुकोरतिनं कुर्यात् १२ अभिव्याहृतं उक्तं ऋषिं परं ब्रह्मदर्शिनं कविं शब्दब्रह्मनि

१३

सर्वपरीक्षिताष्टसंख्यादिहरिचेष्टितं शुकैर्न ब्रह्मा पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनी स्थितिमा
हवतुभिः वेयासकैः शुकस्य इत्येवंभूतमात्मनस्तत्त्वस्य निश्चये यस्मात्तद्वेद्यः उपधार्य आकलय्य सती कस्मै एव
यो नान्य इत्येवंभूता १ आत्मा देहः पशवोगजादयः २ इममेवायं हरिर्लीला लक्षणं ३ संस्था मृत्युत्रैव गतिकंधर्मार्थं

सप्तमोऽध्यायः वेयासकैरिति च तत्त्वनिश्चयमात्मनः उपधार्य मतिं कस्मै श्रौतरेयः सती व्यधात् १ आत्मजाय
सुतागारपशुद्रविणबंधेषु राज्ये चापि कलेनित्येति रूढा ममतां जहौ २ पप्रच्छ च ममेवायं यन्मा पृच्छथ मम
माः कस्मानुभावश्चरणैश्च दधानो महामनाः ३ संस्था विज्ञाय संन्यस्य कर्मत्रैव गतिकं च यत् वासुदेवे भगवति
ह्यात्मभावदृढगतः ४ **राजोवाच** समीचीनं क्वो ब्रह्म न सर्वज्ञस्य तवानघ तमेवाशीष्यते मह्यदरेः कथय
तु कथां ५ भय एव विवितामि भगवानात्ममापया यथेवं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमधीश्वरः ६ यथा
गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः यांयां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् आत्मानं क्रीडयन् क्रीडन्
करोति विकरोति च ७ न न भगवतो ब्रह्म न हरे रद्रुतकर्मणः दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितं च

कामप्रधानं संन्यस्य स्यक्त्वा आत्मभावं परमप्रेम्णा भगवदात्मत्वं गतः प्राप्नोति स न्यपृच्छ ४ मह्यं मम तमोऽज्ञा
नं नश्यति तव कथयतः सतोऽतः समीचीनं ५ पुनश्च वेदितुमिच्छामीहं दुर्विभाव्यमवितर्कं विश्वं यथा सृजति
६ गोपायति पालयति संयच्छते संहरते पुरुशक्तिर्वैकुण्ठशक्तिमान् क्रीडन् यथा करोत्यात्मानं ब्रह्मादिरूपिणं क्री
डयन् विकरोति विविधं करोति च

तस्यागानिचिनिष्कजातीत्याह विलेखितपंचभिः वतेतिखेदेनप्रएवतोःप्रएवतो नरस्ययेकर्णपुटेनेविलेख्यारंध्रेनचेदुग
यतितस्यजिह्वाःसतीदुष्टादुष्टोमेकस्तदीयाजिह्वेव २० पटवस्त्रोस्मीषेलकिरीटिनचवेष्टमपिशिरीयदिननमे
नहिर्केवलभारएव शबोहतकस्तकरतुल्योलसतीकांचनकंकणेयथोस्तोअप्यर्थेवाशयः २१ येनयनेविस्मोर्

विलेखनोरुक्मविक्रमान्येनप्रखतःकर्णपुटेनरस्य जिह्वाःसतीदादुरिकेवस्तनचोपगायत्युरुगायगा
थाः २० भारःपरंपटकिरीटजुष्टमप्युन्नमागंननमेन्मुकुटं शबोकरौनोकुरुतःसपय्याहरेलेसकांचनकंक
णोवा २१ वर्हयितेनेनयनेनराणालिंगानिविस्मोर्ननिरीक्षितोये पादोन्मणतोदुमजन्मभाजोत्तेशाणिनातु
व्रजतोहरीयो २२ जीवन्मृगोभागतांक्रिरेणुनजातुमर्त्योभिलभेतयस्तु श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुतस्याः
श्वसन्मृगोयस्तुनवेदगन्धं २३ तदश्मसारहृदयंवतंदयद्दृष्टमालेहरिनामधेयैः नविक्रियेताथयदा
विकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुहर्षः २४ अथाभिधेयगमनोनुकूलप्रभाषसेभागवतप्रधानः यदाह
वेयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिंसाधुपृष्टः २५ ॥ इतिश्रीमद्भागवतमहापुराणद्वितीयस्कंधेवृत्ती

तीर्ननिरीक्षेतेतेवर्हयितेमयूरपुष्पतुल्येदुमवज्जन्मभजेनेतितथावृत्तमूलतुल्यावित्यर्थः २२ नाभिलभे
तअभितो नस्पृशेत् नधारयेत् श्रीविष्णुपदलग्नायानवेदेति अवधायनाभिनंदेदित्यर्थः २३ अश्मवत्
सारवत्काठिन्यंयस्यविक्रियालक्षणमाह अथेतिगात्ररुहेषुगमसुहर्षःउद्गमः २४ यस्मादभक्तस्यसर्वमि
दं व्यर्थमनसोनुकूलचप्रियंवूषं अथातःसाधुपृष्टःसन्वेयासकिर्नृपतिंप्रतियदाहतदभिधेहीति २५

इतिद्वितीयस्कंधोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भा० द्वि०
१४

सात्वतां भक्तां नारुषभायपालकायकुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूराकाष्टादिगपियस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः तदेवं वैष
म्यपूतीतावपि निदोषतायाचित्य मे मर्कमाह निरस्तसाम्यामतिशयश्रुयस्य यदपेक्षयान्यस्य साम्यामतिशयश्रुना
स्ति नराधसेष्वर्थेण सधामनिस्वरूपे वृत्तिरिति ममाण्य १४ सर्वसाधनेभ्यो भक्तेः श्रेष्ठमनुस्मरन् एवमतिशयकी
र्त्तनमिति द्वाभ्यां अर्हणं पूजनं सुभद्रं सुमंगलं श्रवणं यशोयस्य तस्मै १५ विचक्षणविवेकिना यस्य चरणयो रूपसादनादु

नमो नमस्ते स्त्वषभायसात्वतां विदूरकाष्टाय मुकुं कुयोगिनां निरस्तसाम्यातिशयेनराधसासधामनिस्वर
णिरस्यते नमः १४ यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणं लोकस्य सद्यो विधुनोति कु
ल्मषतस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १५ विचक्षणाय चरणोपसादनात्संगं बुदस्योभयतो तरात्मनः विदं
ति द्विवृत्तगतिगतकृमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १६ तपस्विनो दानपराय शस्त्रिनो मनस्विनो मंत्रवि
दः सुमंगलाः क्षेमं न विदंति विना यदर्थेण तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः १७ किरातद्वयं ध्रुपुलि
दपुष्कसा आभीरकं कायवताः खसादयः येन्ये च पापाय दुपाश्रयाश्रया सुध्यंति तस्मै प्रभविस्मवे नमः १८
पसन्ने भजनादंतरात्मनो मनस उभयत इह च परत्र च संगं बुदस्य निरस्य गतकृमाः प्रयासरहिताः १६ भक्तिश्र
न्यानां सर्वसाधनवैकल्यं दर्शयन् नमति तपस्विन इति मनस्विनो योगिनः सुमंगलाः सद्यो चराः यस्मिंस्तप आ
द्यर्थेण विना सुभद्रश्रवस इत्यस्या वृत्तिर्यत्राः श्रवणदेः प्राधान्यज्ञापनाय १७ भक्तेः परमशुद्धिदेतुत्वं दर्शयन्ना
ह किरातादयो ये पापजातयः अन्ये च ये कर्मतेः पापरूपास्ते यदुपाश्रयाः भागवताः तदाश्रयाः संतः सुध्यंत्यसंभा

त१

वनाशं कोपयिहरति प्रभविस्मवे प्रभवत शीलयेति १८
१४

एकः पुरुषरूपेणानुगच्छन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशो वा यथा प्रकृतेर्गुणान्गृह्णाति ९ विचिकित्सितं संदिग्धं शास्त्रे
विचारेण निष्पातः परस्मिन्नुभवेन १० उपामंत्रितं प्रार्थितः प्रवक्तुमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं
कृतवानित्यर्थः ११ तदेवाह त्रयोदशभिः परस्मैसर्वोत्तमा यत्र हेतुः भूयसेऽपरिमितमहिम्ने तद्दर्शयति सतः प्रपंच
स्योद्भादिषु निवृत्तभूताया लीलातया गृहीतं ब्रह्मादिरूपेण भूतत्रादिशक्तिवित्तयं येन तस्मै अंतर्भवायां तर्क्यमि

यथा गुणं स्फुटं प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोऽपि वा विभक्तिभिरिशस्त्वेकः कुर्वन् कर्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥ विचिकित्सित
मेतन्मेव वीतुं भगवान् यथा शास्त्रे वृत्त्यणि निष्पातः परस्मिन्नुभवेन १० ॥ **सत उवाच ॥** इत्युपामंत्रि
तो राज्ञा गुणानुक्तं यत्र हेतुः दृष्टीकेशमनुसृत्य प्रतिवक्तुं प्रवक्तुमे ११ ॥ **श्रीशुक उवाच ॥** नमः परस्मै
पुरुषाय भूयसे सद्ब्रह्मस्यो न निरोधलीलया गृहीतं शक्तिवित्तया यदेहिना मंतर्भवायां तु पलस्य
वर्त्मने १२ भूयो नमः सद्भजिनधिदेसतामसं भवायां खिलसत्त्वमूर्तये पुंसां पुनः पारमहंस्यं आश्र
मे च वस्थितानां मनुमृग्यदा मुषे १३

एतत् एव सर्वांतरत्वाच्च नुपलस्यं वर्त्मन्यस्य १२ विचित्रफलदा त्रित्वमनुस्मरन् प्रणमति भूयः पुनश्च नमः
सतां धर्मवर्तिनां वज्रिनधिदेदुःखहं त्रैसतामधर्मशीलानां मसं भवायां नुद्ब्रह्मदेतवेऽखिलसत्त्वमूर्तये तत्र हे
वादिरूपेण तत्र फलदायेत्यर्थः समग्रसत्त्वमूर्तये इति वा पुनरपि पूर्वोक्तैर्भवैर्लक्षण्यमाह पारमहंस्यं आश्र
त्य इति स्वरूपे आश्रमे च वस्थितानां पुंसां मनुमृग्यमतस्त्रिरसनेन पुनः पुनर्मृग्यं यदा मे तत्त्वितस्य दामुषे १३

ग ३

इदानीं स चाद्यं श्रोतृजनाङ्गादिनीं शृंगारकहणादिशोभाप्रार्थयते भूतैरिति समेव चांसि मूलं कपीष्टालं कारस्वन्य
 स्पवचसामने तालं कारं संभवमाशक्यतस्यां तर्क्यमिनामा विष्करोति यामहद्विभूतैरिमाः पुरःशरीराणि सृष्टा
 नृषु पुर्वं तर्क्यमितया शोतेवति अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यद्यस्मात्पुरुष इति अतएव यएकादेशं द्रिययच
 भूतरूपान् योऽशगुणान् कलाः भुंक्ते प्रकाशयति पालयतीति वातदात्वात्तेनैव पदमाधमत्र हेतुर्यतः षोडशानामा
 ताचेतयितास्तार्थकः न त्वत्र जीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् २३ श्रीव्यासं नमस्करोति सौम्याभक्ताः यस्य न
 भूतैर्महद्विर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शोते यदमूषु पुरुषः भुंक्ते गुर्यान् षोडश षोडशात्मकः सोऽलं क
 षीष्टमगवान् च चांसि मे २३ नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ प पुर्जनमयं सौम्याय नमः ॥ वां वुरुहास
 वं २४ एतदेवात्मभरज नारदाय विपृच्छते वेदगर्भेभ्य धात्वात्साक्षाद्यदह हरिरात्मनः २५ ॥ इति श्रीमद्
 गवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे महापुरुषसंस्थानुवर्णनं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ देवदेवन
 मस्तेऽस्तु भूतभावन एवैव तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् १
 वां वुरुहेऽसौ मकरंदस्तं २६ इदानीं प्रश्नस्योत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्ताति एतदित्युत्पत्तिः समुप एव वे
 दगर्भे यस्य साक्षाद्विर्यदाह २५ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पंचमेनारदेनाथ एष्टः सृष्ट्यादिवैतजः हरेलीलां वि
 शदष्टिकालकर्मो दिशक्तिभिः नारदाय विपृच्छते वेदगर्भेभ्य धादित्युक्तं तत्र नारदप्रश्नमाह देवदेवेति हे भू
 तभावन अतएव सर्वेषां एवैव अनादे जायतेऽनेनेति ज्ञानं तत्साधनं यत्र विजानीहि विशेषेण ज्ञापयेत्यर्थः क

१
 नितरादृश्यते येन मत् १
 १५

सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन् प्रार्थयते स एष आत्मात्मवतां धीराणां आत्मात्मत्वेनोपास्य इत्यर्थः त्रयीमयत्वादिविशेष
संस्तनन्मागे लोपास्यत्वं विवक्षितं गतव्यलिकैर्निकपटैर्भक्तैर्वितर्कमत्याश्रय्यैवीक्षणीयं लिंगं मूर्तिर्यस्य समे
प्रसीदतु १६ सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रिय इति गतिश्च सर्वापत्सुरक्षकः २० न प्रदत्तमनुस्मरन्नाह द्वाभ्याम्

स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः गतव्यलीकैरज्ज्वांकरादिभिर्वितर्क
लिंगो भगवान्प्रसीदतां १६ श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्द्वियां पतिलोकपतिर्धरापतिः पतिर्गतिश्चा
धकरुमिसात्त्वतां प्रसीदतां मे भगवान्सतां गतिः २० यदंघ्रानुध्यानसमाधिधौतयाधियानुपश्यति
हितत्वमात्मनः वदंति चैतत्कवयो यथा रुचं समे मुकुंदो भगवान्प्रसीदतां २१ प्रवोदिता येन पुरा
सरस्वती वितन्वता जस्य सती स्मृतिर्हृदि सलक्षणा प्रादुरभ्रकिलास्यतः समेऋषीणां मृषभः प्रसीदतां २२

यस्यांघ्रानुध्यानमेव समाधिस्तेन धौतयाशोधितया यथा रुचं रुच्यनुसारेण सगुण निर्गुणादिभेदैः यद्वा रुक्
प्रतिभाययामतीत्यर्थः २१ किंच पुरा कन्यादावजस्य हसती स्मृतिविषयां स्मृतिं वितन्वता येन प्रवोदिता सती स
रस्वती तस्य मुखतः किल प्रादुर्भूता सानिलक्षणा निश्चिन्ता युक्ता नियत्याः साऋषीणां ज्ञानप्रदाना मृषभः श्रेष्ठः २२

भा० छि
१६

सतथाविधोपि मवांस्तपोऽचरदितियत्तेन नोऽस्मान्बुद्धयसैमोदयसियतः परांशं कामीश्वरान्तरांशं कां प्रयच्छसि
७ यथैवाहं त्वयानुशासितः शिस्तितः सन्बुद्धयेतथापि विशेषेण ज्ञापय ८ प्रश्नभभिन्नं दत्तिहैवत्सपुत्रतवेदविचि
कित्सितं संदेहस्तत्पूर्वकः प्रश्नोयं सम्यगित्यर्थः यतः कारुणिकस्य तवायं प्रश्नोऽत्र हेतुः यत्तु यतः परमधर्मभगव
द्दीर्घप्रकाशने प्रवर्तितोऽस्य तस्त्वेज्जिज्ञासुरपिमयिरुपा मेव कृतवानित्यर्थः ९ ननु त्वमेव भगवानित्युक्तं त्वय
कः सज्जसिभूतानीत्यादिना सत्यं तथा मा मीश्वरत्वेन प्रभाषसतदपितवभाषणं नात्यंतमनृतं यतः कारणादेतावत्

सभवानवरद्वारं यत्तपः सुसमाहितः तेन खेदयसेनस्त्वं परांशं कां प्रयच्छसि ७ एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ
सकलेश्वर विजानीहियथैवेदमहंबुद्धेः अनुशासितः ८ **इति यावत्** ९ सम्यक्कारुणिकस्येदं वत्सते विचिकि
त्सितं यदहंचोदितः सौम्यभगवद्दीर्घदर्शने ९ नानृतं तव तच्चापियथा मां प्रववीषिभोः अविज्ञाय परं मत्त
एतावत्तु यतो हि मे १० येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहं यथा केनिर्यथा सोमो यथा ह्यग्रह तारकाः ११

भावस्य भाव एतावत्तमेऽस्ति किंतु मत्परमीश्वरमविज्ञाय वृषे अतः सादृश्यात्तवेयं भ्रान्तिननुबुद्धिपूर्वमनृतमित्यर्थः
यतः ईश्वरान्तरमेतावत्तमेव विज्ञायेति वान्वयः १० तद्विकोसा वीश्वर इत्यपेक्षायां भक्त्या न मत्कुर्वन्नेव तं कथयति वि
भिः येन स्वप्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव प्रकाशयामि स्रष्ट्या भिव्यक्तं करोमि यथा कर्तव्यं तत्प्रकाशयमेव प्रका
शयंति तथा च श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतो यमग्निस्तु मेव भांतमनु भाति सर्वमिदं
विभातीति ११

१६

अपलक्ष्य भूतं विष्णुमेवात्मज्ञानसाधनमतस्तद्विशेषं पृच्छति यद्रूपं येन रूप्यते प्रकाशयते यदधिष्ठानं यदाश्रयं यतो येन स
संयत्संस्थयस्मिन्नीयते यत्परं यदधीनं यच्चैतियदात्मकं स्वतः सत्कारणतो वेत्यर्थः तस्य तत्त्वं याथाार्थं तत्त्वतां वद २ न ज
नामीति न च वक्तव्यमित्याह सर्वमिति भूतं जातं मयं जनिष्यमाणं भवज्जायमानं तेषां प्रभुर्यतोऽतः विशिष्टेन ज्ञानेनाव
सितं निश्चितं ३ आस्तामिदमादौ तव त्वामेव कथयेत्याह यतो विज्ञानं यस्य कस्तव विज्ञानदरन्यर्थः यदाधारः कस्त
वाश्रयः यत्परः यदधीनः यदात्मकः यत्स्वरूपः ममतु त्वमेव स्वतंत्रः परमेश्वर इति बुद्धिस्तव तत्पश्चर एतेन तु परं कथा

यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्त्वं वद तत्त्वतः २ सर्वं ह्येतद्रूपान्वेदभूतमव्यभ
वत्प्रभुः करामलकवद्विषं विज्ञानावसितं तव ३ यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वयदात्मकः एकः स जसि
भूतानि भूतैरेवात्ममायया ४ आत्मभावयसे तानि तपराभावयन्स्वयं आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरि
वाक्कमः ५ नाहं वेद परं त्वस्मिन्नापरं न समं विभो नामरूपगुणैर्भावं सदस किंचिदन्यतः ६

पृच्छामीत्याह साहैश्वर्यं तु भिरैकोऽसहायः ४ आत्मनि भावयसे णालयसि स्वयमेव पराभवमप्रापयन्नक्तमः अमर
हितः यथोर्णनाभिरात्मन एव शक्तिमवष्टभ्य सज्जित इह ५ तस्मादहं त्वस्मिन् विष्णुस्मिन् परमुत्तममपरमधमं
समं मध्यमं च तत्रापि नाममनुष्यादिरूपद्विपदत्वादि गुणान् शुक्लत्वादि तैर्भावं साध्यं तत्रापि सदसत् स्थूल
सूक्ष्मं किंचिदप्यन्यतो न वेद किंतु त्वत्त एव सर्वं भवतीति मन्ये ६

भा ० १६
९९

तद्विहितं क्रीमीत्यपेक्षायामाह तस्य सत्यमपि तेन सृष्टेः सृजामि इत्यादि कदाचित् एतत्तद्वेत्तवः द्रष्टु रित्यादयः १७ ननु
कुतः यं जीवेश्वरविभागः यतस्त्वेतत्प्रेयः सच प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह सत्त्वमिति विभिः निर्गुण
स्यापीश्वरस्येते त्रयो गुणवधुनंतीत्युत्तरेणान्वयः कथं भूतास्तेनैव स्वातंत्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः १८
वस्तुतः सर्वदा मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं वधुंति क्व कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ता धिदेवं ते
तस्यापि द्रष्टु रित्यादि कदाचित् एतत्तद्वेत्तवः द्रष्टु रित्यादयः १७ सत्त्वं
जस्तम इति निर्गुणस्य गुणस्य यः स्थितिर्गतिर्निरोधेषु गृहीता मायया विभोः १८ कार्यकारणकर्तृ
त्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रमाः वधुंति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः १९ स एव भगवान्निर्गोस्त्रिभिर्भि
रधोक्षजः स्वलक्षितगतिर्वृत्तन्सर्वेषां मम चेश्वरः २० कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया आ
त्मन्यदृष्ट्या प्राप्तं विबुधैरुपाददे २१ कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः सभावतः कर्मणो जन्ममह
तः पुरुषाधिष्ठितादभूत् २२
घाभावस्तत्त्वं तस्मिन् द्रव्यं महाभूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इति
या एतदाश्रयास्तेषां कारणभूतास्तत्र दमिमानेन वधुंति १९ अतः स एव वश्यमाय एभिर्गुणैर्लिङ्गो जीवाना
मावरकैरुपाधिभिः सुषुम्नलक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्य सः स्वैर्भक्तैरेवलक्षिता गतिर्यस्येति वा २० तस्य सृष्टिप्रकार
माह कालमिति कालः सो भूकः कर्मजीवा दृष्टं विबुधैरुपाददे २१ गुणानां व्यतिकरः सो भः सा
म्यत्यागः सभावतः परिणामो रूपान्तरपत्तिः पुरुष ईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणां विशेषणं महतः महत्तत्त्वस्य २२

तस्मै नमो धीमहि यस्य मायया मोहिता संतो युष्मदादयो मां जगद्गुरुं जगत्कर्तारं वदन्ति तस्मै १२ यन्माययेति
मायासंबंधोक्तस्तस्या दुर्जयत्वीकेश्वरस्य पिकिमस्ति संसारः नैवेत्याह मत्कपटमसीजानातीति यस्य
दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानयेव तस्मिन् स्वकार्यमकुर्वत्याश्रमुयामायया विमोहिता अस्मदादयो दुर्धियोगि
घातृ तज्ज्ञाना एव केवलं विकस्यते स्माद्यंते नेन यदपमित्यस्य प्रश्नोत्तरमुक्तं भवति १३ तदेवं स्वस्मादन्यपर
मेश्वरं निरूप्येदानीयदधिष्ठानमित्यादि नवप्रश्नान्ते स एवाधिष्ठानादिकं सर्वं इत्युत्तरं वक्तुं तद्यतिरेक एव

तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि यन्मायया दुर्जययामां व्रुवंति जगद्गुरुं १२ विलज्जमान
यायस्य स्थातुमीचापथे मुया विमोहिता विकस्यते ममाहमिति दुर्धियः १३ इदं कर्म च कालश्च
स्वभावो जीव एव च वासुदेवात्परो ब्रह्मवान्यर्थोऽस्ति तत्त्वतः १४ नारायण परावंदेवानां नारायणां
ज्ञाः नारायण परा लोकानां नारायण परा मखाः १५ नारायण परो योगो नारायण परं तपः नारायण पर
ज्ञानं नारायण परा गतिः १६ स्यात्सत्त्वमाह द्रव्यमिति द्रव्यं महाभूतान्युपादानरूपाणि कर्म जन्म निमि
तं कालस्तत्त्वोभक्तः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवो मोक्षा वासुदेवात्परोऽन्योर्थो नास्तिकारणा व्यतिरेकात् त्रका
र्यस्य १४ तत्प्रपंचयति ह्यभ्या नारायणः परः कारणं येषां त अनेनैव शास्त्रयो नित्वं प्रतिपादने नैश्वरे प्रमाण सर्वज्ञ
त्वादिकं चोक्तं देवाश्च तदं गजानाः अतो न तद्यतिरिक्ताः लोकाः स्वर्गदयस्तदानंदं शः मखास्तसाधनभूताः १५ या

गः प्राणयामादिसप्तपञ्चाध्याचित्तकाग्रज्ञानतत्साध्यग
सिस्तत्फलमनेनैव सर्वतदधीनमित्युक्तं १६ ॥

भा० हि०
१८

सतो रूपवत्तेजोवायुनभसोः कारणभूतयोः नृणां तस्य शरीरवच्चैव मंभसः पृथिव्याश्च परान्वयाधिकागुणाधिक्यं २७
घोषः शब्दः २८ विशेषः पृथ्वी २९ मनः शब्देनैव तदेधिष्ठाता चंद्रोऽपि दृष्टव्यः न्येच दशदेवावेकारिकाः सात्विकाहंकारका
यीस्तानाह दिग्मश्वातश्चार्कश्च प्रचेताश्चान्धिनो चैते पंच श्रोत्रत्वे कुचद्विजिह्वाघ्राणनामधिष्ठातारः वद्विश्चंद्रश्चोपेन्द्र
श्च मित्रश्च कश्च प्रजापतिरैते पंच वाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः ३० यतो ज्ञानशक्तिर्वृद्धिः क्रियाशक्तिः प्र
वायोऽपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः उदययततेजोवै रूपवत्स्य शरीरवत् २७ तेजसस्तु विकुर्वाणादासी
दंभोऽसात्मक रूपवत्स्य शरीरवच्चोभोघोषवच्च परान्वयात् २८ विशेषस्तु विकुर्वाणादंभसो गंधवानभूत पर
न्याद्रसस्य शरीररूपगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनोज्ञे देवावेकारिका दश दिग्वाता र्कप्रचेतोऽश्विचंद्रो
द्रोपेन्द्रमित्रकाः ३० तेजसा तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशा भवन् ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्वृद्धिः प्राणस्तु तेजसो
श्रोत्रत्वग्घ्राणाद्विजिह्वावाग्दोर्मिन्द्रांघ्रिपायवः ३१ यदेते संगता भावा भूतं तं द्रियमनोगुणाः यदायतन
निर्माणेन शो कुर्वन् विवर्तमानं ३२ तदा सदसत्त्वं प्रधानगुणभावमुपा
राश्रतेजसाहंकारकार्योऽतोज्ञानक्रियाविशेषरूपाणि इंद्रियाणि पितेजसादभवं नित्यं ३३
तान्याह श्रोत्रमिति दोः पाणिः मेदमुपस्थः कर्मस्त्वत्रन विवर्तितः ३१ एवं कारणसृष्टिमुक्त्वा कार्यसृष्टिमाह यदाय
तसंगता अमिलिता आसन् अतएव यदायतनस्य शरीरस्य निर्माणेन शोकः ३२ तदा सदसत्त्वं प्रधानगुणभावमुपा
राय स्वीकृत्य उभयं समष्टिं व्याप्तात्मकं शरीरम् ३३ ॥

विकुर्वीणादिक्रियासाक्षात्तस्यचक्रियाज्ञानशक्तित्वात्त्रिगुणत्वेपिरुजःसत्त्वाभ्यामुपपदितत्वमहंकारस्यावरकत्वात्तमः
 प्रधानत्वमहंकारकार्येषुतामसमाकाशादिकवद्वृत्तंरजसंसात्विकंवाच्यमिवंतदुपाधिकेषुजीवेष्वपितथै
 वतामसाधिक्यं २३ सचविकुर्वन्नरूपान्तरंगव्यंस्त्रैविध्यमेवाह वैकारिकःसात्विकसेजसोराजसःयद्विद्वद्यस्य
 भेदःद्रव्यशक्तिरित्यादीनिप्रातिलोम्येनत्रयाण्यलक्षणादिद्रव्यमहामहताख्ये शक्तिर्यस्यक्रियासिद्धियेषुशक्तिर्यस्य
 ज्ञानेषुदेवेषुशक्तिर्यस्य हेप्रभोबोद्धुंशक्त २४ भूतादेरितितामसस्यविशेषणं ननुतामसाप्यथमंशदेवभवतीति

महतस्तुविकुर्वीणाद्वजःसत्त्वोपपदितत्वात् तमःप्रधानस्तुभूवद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोहंकार
 तिप्रोक्तोविकुर्वन्समभ्रविधा वैकारिकसेजसश्चतामसश्चातियद्विद्वद्द्रव्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञा
 नशक्तिरितिप्रभो २४ तामसादपिभूतादेर्विकुर्वीणादभून्नमः तस्यमात्रागुणःशरीरेलिंगंयद्
 दृश्ययोगः २५ नभसोयविकुर्वीणादभूत्स्पर्शगुणोनिलः परान्वयाच्चवृत्तांश्चप्राणोजः

प्रसिद्धं सत्यं सत्तस्य नभसोमात्रास्त्वं रूपं गुणश्चासाधारणो व्यावर्तको धर्मः श स हो व ल म् २६
 रुद्धाणामनुत्पद्यत इत्यर्थः एवमेव स्पष्टादिष्वपि द्रष्टव्यं शब्दस्य लक्षणं लिंगमिति कुड्याद्यंतरितेन केनचि
 दुच्चैर्यनोगज इत्युक्ते योगजद्रष्टा यश्चेतेन दृश्यागजस्तया र्तिगं बोधकं लिंगविशेषणत्वाद्यच्च वृत्त्यप्यंतत्वम्
 २५ परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयाच्चवृत्तांश्चवायुस्तस्यैवलक्षणं प्राणदेहधारणमोजःसहो व ल नो द्रियम्

नः शरीराणां पादवा निमेषो हेतु रत्यर्थः २६

भा. द्वि.
१५

त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकः पातालादिसहितः ४१ ॥ इति द्वितीये पंचमः ॥ ५ ॥ षष्ठे विराट् विभूतिश्च प्रोक्ता ध्यात्मादि
भेदतः दृढीकृतं च पूर्वोक्तं सर्वं पुरुषसूक्ततः दृढा नीवैराजस्य विभूतिः स प्रपंचमनुवर्णयते वाचामस्मदादिवाणि
द्रियाणां तदधिष्ठातुर्वक्त्रे श्रुतस्य मुखे क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानं छंदसां गायत्र्यादीनां सप्तानां तस्य सप्तधा तव स्वगादयः
ह्यहं ह्यं देवानां मननं कथं पितृणां ममृतं तदुभयशेषो मनुष्याणां तेषां मन्त्रानां सर्वस्य मधुरादेः षड्विधस्य च काराद
महानलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलं पातालं पादतलं तदत्र त्रिलोकमयः पुमान् ४१ भूर्लोकः कल्पितः प
द्माभुवलोकोऽयनाभितः स्वर्लोकः कल्पितो मूर्द्धा इति वालोककल्पना ४२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुरा
णे द्वितीयस्कंधे महापुरुषस्थानुवर्णनं पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ अथोवाच ॥ वाचोवक्त्रे मुखे क्षेत्रं छंदसां सप्त
धा तवः हव्यकव्यमृताक्षां जिह्वा सर्वस्य च १ सर्वास्त्रां च वायो श्रुतन्नासे परमायने अश्वि
नो रोषधीनां च घ्राणो मोदप्रमोदयोः २ रूपाणां तेजसां च दृढिर्वः सूर्यस्य चाक्षिणी कर्णो दिशो च तीर्थानां
श्रोत्रमाकाशशब्दयोः तद्वाचं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनं ३ स्मदादिरसेन्द्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य चै
तस्य जिह्वा क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानं एवं सर्वत्रानुक्तमुन्नेयं १ सर्वास्त्रां मस्मदादिघ्राणानां तस्य नासेनासारं ध्रुवपरमायने
उत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोश्च सामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणः घ्राणो द्रियं परमायनं २ रूपाणां तेजसां रूपप्रकाशानां
चक्षुरिन्द्रियमक्षिणी नेत्रगोलके सर्वत्र पृथुतानां प्रथमा तं क्षेत्रं दृष्टव्यं कर्णो श्रोत्राधिष्ठाने श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य गात्रं
शरीरं वस्तुनां यं सारं शक्तिषां भजनं स्थानम् ३

१५

कालकर्मसमाधानधिष्ठायस्थितः जीवयतीति जीवः परमात्मा जीवमुचेतनमजीवयचेतयति स्म ३४ निमित्तं पृथ
 कृत्यस्थित इत्यर्थः ३५ तदवयवैर्लोक रचनामाह यस्येति कतिरिति ऊरुमूलयोः पश्चाद्भागः जघनपुरीभागः अ
 धः सप्तलोकान् अतलोदीनर्द्धभूरादीन् सप्त ३६ वरानि तत उत्पत्तिं दर्शयति पुरुषस्येति ब्रह्मवाह्यः मुखमि
 ति कार्यकारणयोर्भेदविवक्षयोक्तं बाह्वंदरतिचक्षत्रं क्षत्रियः ३७ इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदान् दर्शय
 वर्षप्रागसहस्रांते तदंडमुदकेशयं कालकर्मसमावस्थो जीवो जीवमजीवयत् ३४ स एव पुरुषस्तस्मादंडं नि
 मिषं निर्गतः सहस्रांते दिवा दक्षः सहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येह अवयवैर्लोकान् कल्पयति मनीषिणः
 कदादिभिरधः सप्तसप्तैर्जघनादिभिः ३६ पुरुषस्य मुखब्रह्मक्षत्रमेतस्य बाहवः ऊर्वोर्वेष्यो भगवतः
 पद्मांशुद्वौ भ्यजायत ३७ भूर्लोककल्पितः पद्मांशुर्लोकस्य नाभितः हृदा स्वर्लोक उरसामहर्ल
 को महात्मनः ३८ तत्कदा वा तलं कृत्वा मूर्ध्ना वितलं विभोः जानुभ्यां सुतलं मुहं जघाभ्यां तु तलातलं ४०
 न सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्यां भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्मांशु कटिपर्यन्ताभ्यां ३८ सप्तद्वयादिति उपासनार्थं ता
 दूर्ध्वाधोभाववैपरीत्यं न दोषः यद्वा सप्तनत शब्दं कुर्वत यदेष्टव्यं तस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोकवैकुण्ठो वायः सनातनः नि
 त्यः ननु सज्यप्रपंचांतर्वैतीत्यर्थः ३९ इदानींचतुर्दशलोकपक्षं दर्शयति तत्र जघनादिभिर्भूरादयः पूर्वीक्ता
 एव सप्तकदादिभिरधः सप्तलोकानाह तत्कदा मिति द्वाभ्यां मुहं हरिभक्तनिवासत्वात् ४० ॥ ३९ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विष्णुसुतो भूयः सुतो
 पातालमेतस्य हि सादमलं पठंति वारिप्रपदेरसत्तलं महान्तं जगत्तु विष्णुमूर्तिस्तत्तलं नैव उच्यते ३८
 श्रीवायं जन लोक अतनो लोकः सप्तद्वयात् नर्द्धभिः सत्यलोकं सुब्रह्मलोकः सनातनः ॥ ४१ ॥

भा. डि. २० अथ तं प्रधानं रसोऽन्नादिसारः सिंधवः समुद्रास्तेषां निधनस्य लयस्योदरं पदं स्थानं विदितं ज्ञानिभिः मनसोऽ
सदा दिलिङ्गशरीरस्य १० तुभ्यं तव कुमारं सनकादीनां भवस्य श्रीरुद्रस्यात्मा चित्तं परमायनं ११ एवतावत्
परमेश्वराज्जातं विस्मृतं तौ न भिन्नं यथा कुण्डलं सुवर्णं न पृथक् स तु सर्वनियंता सर्वप्रकाशको नित्यमुक्तः

अव्यक्तरससिंधूनां भूतानां निधनस्य च उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदं ११ धर्मस्य
मम तुभ्यं च कुमारं सनकादीनां भवस्य च विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् ११ अ
हं भवान् भवश्चैव तस्मै मुनयो गजाः सुरा सुरनरनागाः खगा मृगा सरीसृपाः १२ ग
धर्वाप्सरसो यक्षारक्षो भूतगणैरगाः पशवः पितरः सिद्धा विद्याधराश्चरणा द्रुमाः १३
अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तद्वितस्तनयित्तवः १४

त्यर्थादुक्तमेतदेव पुरुषस्तत्कार्यकथनेन द्रष्टव्यं तत्र सहस्रं शीर्षेति अर्द्धं च स्य ब्राह्मणस्य मुखमासीद्वि
त्यादेश्च ऋक् यजुर्वाग एव दर्शितः पुरुष एवेदं सर्वं मित्युक्तं दर्शयति अहं भवानिति सार्द्धं
विभिस्तेऽगजारमे सनकादयः मरीच्यादयश्च १२ १३ जलवस्थलचनभ्यो कासि येषां ते नभौ कसरतिसंधिरार्षः १४

अस्य त्वकस्य शस्य वायोश्चेत्यर्थः सर्वस्य मेधस्य यज्ञस्य उद्भिज्जजातीनां सर्ववृत्ताणां यैर्वै र्यज्ञः सम्यक्साधितस्तेषामे
ववा ४ केशशमश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युतां वाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणां ५ विक्रमोभ्र
रणापालनकर्तृणां ५ विक्रमोभ्रपादनासोभरादिलोकानामास्यदमाश्रयः भरादिशयानामव्ययत्वात् षष्ठा लुक्

त्वगस्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ऐमाण्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञस्तु संभृतः ४ केशशम
श्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युतां वाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणां ५ विक्रमोभ्र
भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरणस्य दम् ६ श्रपां वीर्य
स्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुंसः शिष्य उपस्यस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ७ पायुर्यम
स्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद हिंसायानिर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ८ पराभूतेर
धर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थि संहतिः ९

रक्षणं १

क्षेमो लब्धं शरणं भयाद्रक्षणं सर्वेषां कामानां वरस्य वरणस्यपि हरेश्चरणस्य दम् ६ वीर्यस्य शुक्रस्य शिम्भोधि
ज्ञानमुपस्य स्विद्रियं प्रजात्यानन्दः संतानार्थः संभोगस्तेन निवृत्तिस्तपहानिस्तस्याः ७ परिमोक्षस्य मनसागस्य
पायुर्यं द्वियं गुदं स्थानं निर्ऋतेरलक्ष्म्याः ८ तमसोऽज्ञानस्य पश्चिमः पृष्ठभागः गोत्राणां गिरीणामस्थि संधातः ९ ॥

भा० द्वि
२९

तदेवमीश्वरो नित्यमुक्त इत्युक्तं तदाप्रितानां तु भूतानां बंधमोक्षो व्यवस्थयेति दर्शयन् पादोऽस्य विष्णोः भूतानीत्यस्यार्थमाह
पादेष्विति तिष्ठन्त्यनेति स्थितयो भूरादिलोकास्ते पादा इव पादा अंशायस्य स स्थितिपातं तस्य पादेष्वंशभूतेषु लोकेषु स
र्वजिजीवान् विदुः मन्त्रे तु पादोऽस्य विष्णोः भूतानीति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवेक्षया पाद इत्येकवच
नं चे सामान्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं भवति तेषु फलवैचित्र्यं दर्शयंस्त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थमाह अस्यैव
रस्य संवधि त्रिपादमृतं नित्यसुखं दिवि ऊर्ध्वलोकेषु न त्रिलोका मित्यर्थः तदेव त्रिपाच्छब्दोक्तं वैविध्यं दर्शयन्नाह
त्रयाणां लोकानां मूर्द्धा महर्लोकस्तस्य मूर्द्धानस्तदुपरितनलोकास्तेषु यथाक्रमं अमृतादिकैः अधायिनिहितं तत्र

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः अमृतं चे मम भयं त्रिमूर्द्धो धायि मूर्द्धसु १८ पादा
स्त्रयो वहिश्चासन्नप्रजानां यथाश्रमाः श्रंतस्त्रिलोकास्त्वपरो गृहमेधो वृहद्भतः १९

त्रिलोकां नम्रमेव सुखं महर्लोकस्य क्रममुक्तिस्थानत्वेऽपि कल्याणं ते तत्रत्यानां स्थानत्यागान्ना विनाशिसुखं यावन्जी
वस्वस्थानापरित्यागात् किंतु महर्लोकवासीनां कल्याणं ते त्रिलोकगृहाहोष्यपादितानां तदा तत्र गमनादक्षेमदर्शनमस्ति
तपो लोके तस्याभावात् क्षेममेव वक्ष्यति हि त्रिलोकादद्यमाना या शक्त्या संकर्षणाग्निना या तूष्ण्या महर्लोकाज्ज
नं भगवाद्योर्दिता इति सत्यलोके त्वभयं मोक्षः तत्प्रत्यासत्तेः १८ तदेव वैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयन् त्रिपा
दूर्ध्व इत्यस्यार्थमाह न प्रजायते पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजाः नैष्टिकवत्सचारिवानप्रस्थयन्त्यस्तेषामाश्रमास्त्रि
लोका वहिश्चासन्नगृहमेधस्त्वतः यस्माद्बृहद्भतः ब्रह्मचर्यव्रतारहितः १९

२९

सर्वपुरुष एवेतत्ततः पृथगित्यर्थः प्रपञ्चेन तस्या परिच्छेदं वक्तुं स भूमिमित्यस्यार्थमाह तेन पुरुषेण विस्मृति
भूमिपदस्यार्थः वितस्तिमिति दशांगुलपदस्य अधीत्यतिशब्दस्य सच वितस्तिमधिकं व्याप्यतिष्ठतीत्याधिक्य
मात्रं विवक्षितं न प्रमाणमनुपयोगादपरिचिन्तितं १५ एतत्सदृष्टान्तमाह असौ प्राणः आदित्यः असौ वायु
दित्यः प्राण इति श्रुतेः स्वधिस्य मंडलं प्रकाशयन् यथा वहिश्च प्रकाशयति एवं विराट् देहं प्रकाशयन् ब्रह्मांड
मंतर्वहिश्च प्रकाशयति १६ नित्यमुक्तत्वं दर्शयितुं उता मृतत्वस्येत्यस्यार्थमाह स इति अभयस्येति मंत्रगतम्

सर्वपुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति १५ स्वधिस्य प्रतप
न्याणवहिश्च प्रतपत्यसौ एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यंतर्वहिः पुमान् १६ सोमृतस्याभयस्येशो मर्त्य
मन्त्रं पदत्यगात् महिमे पततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः १७

तपदव्याख्या अन्नेनेति पदं विभक्तिव्यय
येन व्याचष्टे मर्त्यं मरणधर्मकमन्त्रं कर्मफलं यस्मादत्यगात् अतिक्रान्तवान् अतो न केवलं सूचीमन्त्रः किंतु अमृत
तत्त्वस्य निजानंदस्यापि रेश्वर इत्यर्थः ननु प्रपञ्चात्मकस्य कुतो नित्यमुक्तत्वं मित्याशंक्य तत्परिहाराय एतावान्
स्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपञ्चात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येष महिमादुरत्ययः अपारः प्रपञ्चो न भिभृतत्वा
दिति भावः मन्त्रेण च एतावानस्य महिमा विभूतिः स तु ज्यायान् महत्तर इति वदताः यमेवार्थ उक्तः १७

भा० ६
२२

वस्त्रनिपादादीनि जोषधयोर्वीद्यादयः स्नेहापृतादयः रसामधुरादयः लोहानि सूतवर्णादीनि मृदश्च चातुर्होत्रादिकं कर्म
नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तानां मंत्रादिति स्वाहाकारादयः देवतानामनुक्रमः कल्योर्वीधायनादिकर्म
पञ्चतिगुण्योऽनेनाहं यत्परतिसकल्यस्तत्र मनुष्यानुप्रकारः २४ गतयोर्विष्णुक्रमाद्याः मतयोर्देवताध्यानानि कृतस्य भगव
तिसमर्पणं २५ संभृताः संपादिताः संभागेन सोहंते नैव यज्ञे नैव अनेन यज्ञेन यज्ञमयजंतेति मंत्रार्थस्तु चितः २६ तेन देवा

वस्त्रजोषधयः स्नेहा रसलोहमृदोजलं ऋचो यजुर्विषा सामानि चातुर्होत्रं च सप्तम नामधेयानि मंत्राश्च
दक्षिणाश्च वृत्तानि च देवतानुक्रमः कल्यः संकल्यस्तत्र मेव च २४ गतयोर्मतयश्चेव प्रायश्चित्तं समर्पणं
पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मया २५ इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहं तमेव पुरुषं यज्ञं तेनै
वायजमीश्वरं २६ ततस्तेभ्रातरदमे प्रजानां पतयो नव अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमादिताः २७
ततश्च मनवः काले रजिरेऽसृषयोऽपरे पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुं २८ नारायणे भगवति
तदिहं विश्वमाहितं गृहीता मायोरुगुणाः स्वर्गादावगुणाः स्वतः २९ अयजंतेत्यस्यार्थं संप्रपंचं दर्शयति तत
इति द्वाभ्यां व्यक्तं इंद्रादिरूपेण व्यक्तं स्वतोऽनेन पुरुषं जातमग्रत इत्यस्यार्थो दर्शितः २७ काले स्वस्वावसरे २८ य
दधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायण इति आहितमधिष्ठितं भगवत्वे हेतुर्यः स्वतोऽगुणः सर्गादौ गृहीता
माया उरवोगुणाः येन तस्मिन् २९

अथ चाधिकारभेद एकस्यैवावस्थामेदेन न त्वत्यंतमिन्नविषय इति दर्शयं ततो विच्छिडित्यस्यार्थमाह विविधं स
पुमंचतीति विच्छिडः पुरुषः क्षेत्रज्ञः सती मार्गो दक्षिणो तरो विचक्रमेचलतिस्म कथं भूते सती साशुनान
शने भोगावर्गप्राप्ति साधनभूते अत्र हेतुत्वेन पुनर्विशेषणं यद्यतः अविद्याकर्मरूपा एका विद्या च तत्साध्यापाना
रूपान्या २० तदेवं विराडंतर्वर्तिनां फलं वैचित्र्यमुत्कान्तकारणं सूरस्य तद्वैलक्षण्यं दर्शयितुं ततो विराडजायतेत्यस्य
र्थमाह यस्मादंडजज्ञे तत्र भूतं द्रियगुणत्मकः विराट् च जज्ञे स ईश्वरस्तद्विभवं विराड् देहं द्रव्यं अंडं च अतिक्रान्त

सती विचक्रमेविच्छिडः साशुनान शने उभे यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तु भयाश्रयः २० यस्मादंडं वि
राडजज्ञे भूतं द्रियगुणत्मकः तद्व्यमत्यगाद्विभंगोभिः सूर्य इवातपन् २१ यदास्य नाभ्यान्तलिना
दहमासं महात्मनः नाविद्यं जज्ञे संभारं पुरुषावयवाहते २२ तेषु यज्ञस्य पशवः सवंतस्य तयः कु
शाः इदं च देवयजनं कालं श्रुत्वा गुणान्वितः २३ वा न सूर्य इवेति पूर्वाक्क एव दृष्टान्तः २४ नन्वेवं पुरुष एव चेत्स
र्वतर्हियं स्य तत्साधनानां च पृथक्ताभावाद्यज्ञैः पुरुषा एधनं न सिद्धे दित्याशंक्य तत्परे हाराय यत्पुरुष एव विषेत्यादि
संज्ञार्थसंग्रहदर्शयति यदेत्यादिना अस्येति विराडंतर्गमिणस्तस्यैव प्रकृतत्वान्नाभो भवं नाभ्यंतस्माद्यज्ञस्य संभारा
त्साधनानि नापश्यं २२ तदा तेषु संभारेषु साधोषु सत्सु पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता इति चतुर्थेनान्वयः वनस्य त
यो रूपाः देवयजनं यज्ञभूमिः इदं चेति च नाद्यज्ञार्हस्थाने उपविष्टः कथयतीति गम्यते बहुगुणान्वितो वसंतादिक
लः २३

भा. दि.
२३

तदा समीयुषां शरणं गतानां संसारनिवर्तकं मंगलावहं सुखं च तस्मिन् चरणं न तो स्मिततोऽर्चित्य महिमत्वेन ज्ञातवान्
स्मीतिके मुत्यन्यायेनाह योहीति स्वमायाविस्तारं यः स्वयमपि पर्यगात् परिप्रायो निषेधे एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः ॥
अपरे कुतो ज्ञातीयुस्तस्मिन् चरणं न तो स्मीति पूर्वसंबन्धः ननु सर्वज्ञः कथं न जानाति अन्ताभावादिति दृष्टान्तेनाह यथा
स्वस्यांतं न भो नात्राति तद्वन्न हि खपुष्यादिदर्शनं सर्वज्ञत्वं विहंतीति भावः तथा च वक्ष्यति द्युपतय एव तेन यदुरंतम

न तो स्म्यहंत चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्य यनं सुमंगलं यो ह्यात्ममायाविभवं च पर्यगाद्यथा
नभः स्वातमथापरे कुतः ३४ नाहं नयं यदृतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुता परे सुराः तन्मायया
मोहितबुद्धयस्त्विदं विनिर्मितं चात्मसमं विचक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणि गायंति ह्यस्मदादयः ॥
नयं विदंति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ३६

नंततया त्वमपि यदंतरांड निचयाननुसावरणा इत्यादि श्रुतिश्च यो स्याध्यक्षः परमेव्यो मनसो गवेदयदि
वानवेदेति ३४ एतत्प्रपंचयति नाहमिति द्वाभ्यां वामदेवोरुद्रः यस्य त्रीं गतिं परमार्थस्वरूपं किं त्विदं प्रपंचरूपं
तस्य मायाविनिर्मितं विचक्ष्महे विप्रस्तदप्यात्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु कस्मै मोहितबुद्धय इत्ययं तदज्ञा
ने प्रपंचाज्ञाने च हेतुः ३५ ननु सर्वपितृवर्णयंती दृश्यं ते तत्राह यस्येति ३६ ॥ ५५ ॥ राम ॥

यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरं यदुक्तं स एष भगवान्सर्वेषां समचेष्टश्चरति तदुपसंहरति स्रजामीति पालनं तु स्वयमेव करो
तीत्याह विश्वमिति पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण त्रिशक्तिमीयातां धरतीति तथासः ३० यच्चैदं विश्वं यदात्मकं च त्वमित्येवमा
दिसर्वप्रश्नानां सामान्योत्तरं यदुक्तं वासुदेवात्परो ब्रह्मन्वा न्यो योस्ति तत्त्वत इति पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुत्या च य
द्वहीकृतं तदुपसंहरतीति कार्यकारणत्मकं भावं स्रज्यं भगवतः सकाशादन्यत्पृथक् न भवतीत्यभिहितं ३१ य

स्रजामितनियुक्तो हं हरो हरति तद्वशः विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिध्वक् ३० इति तेभिहितं ता
तयथेदमनुपृच्छसि नान्यद्भगवतः किंचिद्वाच्यं सदसदात्मकं ३१ न भारती मे गम्योपलभ्यते न वै ।
कृत्ति मे मनसो मृषा गतिः न मे हृषीकालिपतं त्यसत्यथेय मे हृदौ केवलं वता धृतो हरिः ३२ सो हं समा
न्नायमयसो मयः प्रजापतीनामभिवंदितः पतिः आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तन्नाथगच्छ
यत आत्मसंभवः ३३

दुक्तं एतावत्तु यतो हि मे तमविज्ञाय मामीश्वरं प्रव्रवीषितदुपपाद्योपसंहरति न भारतीति यद्यस्मान्मे मयौक्तं
ग्रंभक्त्युद्देकस्तद्युक्तेन हृदा हरिर्धृतः ध्यातः अंगहेनारद अतो मे वाङ्मन इन्द्रियाणां वृत्तयः सत्यार्थाः न तु मत्प्रभा
वेनेत्यर्थः ३२ यत्र स्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां सो हं समान्नायादिभिः सर्वोक्तं प्रयोगमाश्रित्यापियत आ
त्मनो मम संभवो जन्मतमेव वज्ञातवान् कुतोऽन्यस्य वार्ता एतच्च तृतीयस्कंधे पद्योद्भवे वक्ष्यते ३३ ॥ ३३ ॥

प्रमाणयति धन्या २

भा० द्वि०
२४

अवतारानुविस्तरेण ह आद्यरत्यादियावत्समाप्तिपरस्य भूतः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः यस्य सहस्रशीर्षस्य तोलीलाविग्र
हः स आद्योवतारः वक्ष्यति हि भूतैर्यदापंचमिरात्मसद्वैः पुरविगजं विस्त्वयतस्मिन् स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवापना
रायण आदिदेवः यद्योक्तं विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृद्वितीयं त्वंडं संस्थितं त
तीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते इति यद्यपि सर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथापि कालश्च स्वभावश्च सदस

आद्योवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् सगरास्थसु
चरिस्सुभ्रमः ४० अहंभवो यत्तदमे प्रजेशादत्तादयो ये भवदादयश्च स्वर्लोकपालाः त्वगलोकपा
लान् लोकपालास्तल्लोकपालाः ४१ गंधर्वविद्याधरचारुणेशा ये यत्तत्तत्तोरगनागनाथाः ये वाऋषीणा
मृषभपितृणां देवैर्द्रुसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ४२ अन्ये च यत्तत्तत्पिशाचभूतकूष्माण्डयादौ मृगपक्ष्यधीशाः

इति कार्यकारणतिका प्रकृतिश्च एताः शक्तयः मन आदीनि कार्याणि ब्रह्मादयो गुणावताराः दत्तादयो विभ्र ४३
तय इति विवेकं यं मनः महत्तत्त्वं द्रव्यं महाभूतानि क्रमोन्नतविवक्षितः विकारोऽहंकारः गुणः सत्तादिः विराट्समष्टि शरी
रस्वरह वैराजः स्यात्तु स्यात्वरचरिस्सुजंगमव्यष्टिशरीर ४० अहं ब्रह्माभवोरुद्रः यज्ञो विष्णुः दत्तादयो यत्तदमे प्रजेशा
स्तल्लोकपालाः पातालाधिपतयः ४१ गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनां नाथाः रक्षोरगेति संधिराषः ऋषीणां पितृणां च अ
ष्टाः ४२ प्रेतादीनामधीशाः ४३

२४

अवतारकर्माणि संक्षेपतो दर्शयति स एष आद्यो भगवान् न्यः पुरुषावतारः स नृसृष्ट्यादिकरोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्त्ताधिकरणसाधनं कर्मचक्रमेवेत्यर्थः पुरुषावतारः सृष्ट्यादीनि कर्माणीति संक्षेपोक्तिः ३७ नयं विदंति तत्त्वेनेत्युक्तं किंतु तत्त्वमित्यपेक्षया माह ज्ञानं केवलं सत्यं तत्त्वं घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थं विशेषणानि विष्णुद्विविषयाकारभूतं यतः प्रत्यक्षं सर्वोत्तरं अतएव सम्यक् संदेहादिरहितं अवस्थितं स्थिरं यतो निर्गुणं गुणकार्थं हि गुणव्यतिकराच्च चलं भवति यद्यपि वृत्तिज्ञानमपि स्वरूपज्ञानमेवेति न चोच्यते आदिदोषयुक्तं तथाप्यंतःकरणवृत्तिदो

स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानं संयच्छति च पाति च ३८ विष्णुद्वं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्षं सम्यग् अवस्थितं सत्यं पूर्णं मनाद्यंतं निर्गुणं नित्यमद्वयं ३९ रूपं विदंति मुनयः प्रशंतात्मैन्द्रियाशयाः यदा तदेवा स तर्कैस्तिरोधीयेत विष्णुतम् ३९

विस्तृता तथा भवतीति व्यवस्थिते एभिरेव विशेषणैः सत्यत्वं मपि समर्थितं किंच यद्विकारवत् तदसत्यं दृष्टं न चास्य जन्मादयः षड्विकाराः संतीत्याह अनाद्यंतं जन्मनाशरहितं अतएव जन्मानंतरास्तित्वलक्षणोपिविकारो नास्ति वृद्धि विपरिणामोपक्षयाश्च न संति यतः पूर्णं सर्वत्र हेतुः नित्यमद्वयं नित्यं सर्वदा हेतुप्रतीतिसमयेपि परमार्थतोऽद्वयमिति ३९ अत्र विद्वदनुभवप्रमाणयति हेतुरूपेनारद प्रशंतात्मैन्द्रियाशयाः प्रसन्नदेहेन्द्रियमनसो यदा भवंति तदा विदंति अन्यदा तदज्ञानकारणमाह यदा तु तदेव प्रकाशमानमेव असत्ता तर्कैः विष्णुतम् स्यात् तदा तिरोधीयेतेति

भा. द्वि.
२५

यज्ञावतारमाह रुचेप्रजापतेः सकाशात्तद्द्रव्याणां आकृतेः सन्तुः सुयज्ञो नाम जातः स च स्वभावात्तद्द्रव्याणां दक्षिणायां सुय-
यामान् देवान् जनयत् स चेदः स नृयदा अत्रिं महारत्नं दापूर्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽप्यनुपश्चान्मनुना मातो महे न हरिरि-
त्युक्तः अनेन देवोत्पादनं लोकात्रयार्तिहरणं च तस्य कर्म दर्शितमेवं सर्वत्रावतारतत्कर्मचक्षेयं २ कपिलावतार-
माह कर्दमस्य प्रजापतेर्गृहे च तद्द्रव्याणां देवदूत्या जज्ञेन वभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः सह स च स्वमात्रे आत्मग-

जातो रुचे रजनयत्सु यामान् सुयज्ञ आकृतिस्तनुरमरानथ दक्षिणायां लोकत्रयस्य महती मह-
रयदा त्रिं स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्युक्तः २ जज्ञे च कर्दमगृहे हि जदेव दूत्या स्त्रीभिः समं न व-
भिर्गता गतिं स्वमात्रे ऊचय यात्मसमलंगुणसंगयं कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ३ अ-
त्रैरपत्यमभिकांक्षत आहतुष्टो दत्तो मया दमितियद्गवान्सदत्तः यत्पादयं कज परागपवित्रदे-
हा योगर्द्धिमा पुरुभयी यदुहै हयाद्याः ४

निब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्या सात्मनः प्रामलं मलिनीकरणं गुणसंगं रूपं कमस्मिन्नेव जन्म निविधूय
कपिलस्य गतिं मुक्तिं प्राप्नुवती ३ दत्तात्रेयावतारमाह मया ह मेव तुभ्यं दत्त इति यद्युत आह ततः सनाम्ना दत्तो
जातः स्वभक्तेभ्यो योगैश्चर्य दानं तच्चरितं दर्शयति यस्य पादयं कजयोः परागत्वेन पवित्रा देहा येषां ते उभयौ र-
हिकी मामुभयौ च मुक्तिमुक्तिरूपा वा ४ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

२५

किंचदुक्ताय किंचिद्भगवदादित सर्वपरमेव तत्त्वमित्यन्वयः भगवदेश्वर्ययुक्तं श्रीजः सहस्रीन्द्रियमनःशक्तीतद्युक्तं
बलं दाढं श्रीः शोभाङ्गीरकर्मसुजगुप्सा विभूतिः संपत्तिः आत्मा बुद्धिस्तद्युक्तं अर्णोवर्णं अङ्गुतारं माश्वर्यवर्णमित्यर्थः
रूपमेव स्वरूपं रूपवदस्वरूपं च यत्तत्सर्वपरं तत्त्वं तद्विभूतिरित्यर्थः ४४ शुद्धस्त्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यत इति श्री
सत्कथाश्रवणैः ये कर्णयोः कषायाः मलास्तान् शोषयंतीति तथा तान् सुपेशान् सुदरांन् सकोरलोपश्चावैः हेरु

यः

यत्किंचलोके भगवन्महस्वदीजः सहस्रद्वलवत्तत्तमावत् श्रीङ्गीविभूत्यात्मवदङ्गुतारं तत्त्वं प
रं रूपवदस्वरूपं ४४ प्राधान्यतो यान्तेष्वं आमनंतिलीलावतारान् पुरुषस्य भूमः ॥ आपीयतां कर्ण
कषायशोषाननुक्रमिष्ये तदमान् सुपेशान् ४५ ॥ इति श्रीमद्भगवत्सहस्रनामोद्धारोद्दितीयस्कंधे ब्रह्मना
रदसंवादे विभूतिवर्णनं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यत्रोद्यतः क्षितिर्लोहरणाय विभ्र
त्क्रोडीतनुं सकलयज्ञमयीमनंतः श्रंतर्महार्णवउपागतमादिदेत्यंतं दंष्ट्रयादिमिव वज्रधरोद

विते तुभ्यमनुक्रमिष्ये तदनुक्रमणमनंतं च यापीयतामित्यर्थः यद्वा पीयतामिति श्रवतं आपीयतां कर्णकषाय
शोषानित्यर्थः ४५ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ६ ॥ सप्तमं भगवत्स्त्रीलावतारावस्त्रलोदिताः नारदायतु तत्कर्मप्रयोज
नगुरोः सह यत्र यदा क्षितिर्लोहरणार्थं वा रहीतनुं विभ्रत्सनुद्यतोऽनंतः तदा तं सुप्रसिद्धं हिरण्यं दंष्ट्रया ददा

भा.हि.

भा.हि.

चरित्रेणैव कथमप्यवतारं सूचयति मातुः सपत्न्या उदिता न्युक्ता निवाक्या न्येव पत्रिणे वाणसौ विधौ ध्रुवः राज्ञ उन्नानपदं
निसमीपे तपसे तपस्तप्तु ध्रुवगतिं ध्रुवपदं यतया मुपरि स्थिता मधस्तात् स्थिता दिवि भवाः दिव्याः सप्त र्षयः स्रुवंति यद्वा
उपरि स्थिता भृगवादयः अधस्तात् सप्त र्षय इति च एष्यवतारमाह यद्यदर्शितं भिरर्थितं तदा वेणो ज्ञात्वा अन्वर्थत सुत्र
इति पदनामलेभे पुनान्नानरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः तस्मात्सुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयं भवेति हि पुत्रपदव्युत्प

विदुः स्वपत्न्युदितपत्रिभिरंतिगुज्ञोवालोपिसन्नुपगतस्तपसेवनानि तस्माच्चदादुवगतिंगरणतेप्रसन्नो
दिव्यास्तुरतिमुनयोयदुपय्यधस्तात् ८ यद्वेणुमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविलुप्तैरुषभगंनिरयेयतं
तं श्रुत्वा र्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसन्निवसुधासकलानियेन ९ नाभेरसारुषभभ्रास
सुदेविसन्नुयैवैचचारसमदृग्जडयोगचर्या यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्तिस्वस्थः प्रशांत
करुणः परिमुक्तसंगः १०

तिः कथं भूतं द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विष्णुर्दृष्ट्वा धौरुषं भगवैस्वर्यं च यत्नं चरित्रांतरमाह येन च जगति जग
दर्थं वसुनि अन्नादिद्रव्याणि दुग्धा ॥ ३४ ॥ ऋषभा वृत्तारमाह असौ हरिः नामेरा ग्रीध्रपुत्रात्सुदेव्याः स्तनुरासना
भिर्भाष्यायामेसुदेव्या एव सुदेवीत्यपि संज्ञा जडवद्योगेन नित्यं समाधिना चर्या यदितियांत ब्रहेतुः समद्वक्तृत्वापि हे
तुः स्वस्थः स्वरूपे स्थितः यतः प्रशंतेन्द्रियस्तत्कुतो यतः परितो मुक्तसंगः १० ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

23

कथं भूतास्वतपसः २

कुमारवतारमाह मेमयाः दैवतपस्तप्तं तस्मात्स्वतपसः महत्तपसो हेतोः सह रिश्रुतः स नो भूत्सनकुमारः स न कः स
नन्दनः स नानन्दनरतिचत्वारः स न शयानान्नियस्यसः स न दस्वडितान् यद्वा स्वतपसः स नानात्समर्पणदित्यर्थः वरु
दाने स च पूर्वकल्पस्य संप्रवेविनष्टमुच्छन्नसंप्रदायमात्मतत्त्वमिहास्मिन्कल्पे सम्यग्जगादोक्तवान् सम्य
क्तं दर्शयति यद्वा दितमात्रमेव च मुनयः आत्मनस्तत्त्वज्ञानं साक्षादपश्यन् ५ नरनारायणवतारमाह धर्मस्य
पत्न्या दक्षदुहितरिमूर्त्तिसंज्ञायानारायणो नरदुर्निमूर्त्तिद्वयेन जातः कथं भूतः स्त्रीः साधारणस्तपः प्रभावे यस्य त

अस्मिन्नि

तप्तं तपो विविधलोकसिद्धयामेवाहौ स नानास्वतपसः स चतुः स नो भूत् प्राक्कल्पसंप्रवेविनष्टमिहा
त्मतत्त्वं सम्यग्जगादमुनयो यद्वचतात्मनः ५ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्त्या नारायणो नरदुर्निमूर्त्ति
तपः प्रभावः दृष्टात्मनो भगवतो नियमावलोपदेव्यस्त्वनंग एतनाद्यदितुं न शुकः ६ कामं दहंति के
ति नो नतुरोषदृष्टारोषं दहंतमपितेन दहंत्यसद्यः सोयं यदंतरमलं निविशन् विभेति कामः कथं तु पुनरस्य मनः

इवाह अंगस्य पुनरादेवोपरसः भगवतः सकाशादात्मनः स्वप्रतिरूपाः उर्बश्याद्याः स्त्रीर्दृष्टा तस्य नियमः श्रयेत ७
मावलोपप्रतभंगघटितसाधयितुं न शुकः यद्वा आत्मनः स्वस्य योनियमस्तपोनाशनरूपस्तस्यावलोपं तत्र दृष्टा भग
वतस्तघटयितुं न शुकुरित्येतच्चाख्यानमेकादशे भविष्यति ६ यत्र कामविजयी क्रोधोपिविभेति तत्र कामो न प्रभवती
किं च केचन त्वाह काममिति कतिनः श्रीरुद्रप्रमुखाः रोषयुक्ता हृष्टा कामं दहंति रोषत्वात्मानं दहंतमपितेन दहंति के
धेनाभिभूयंत इत्यर्थः ननु अहो सोयं रोषो यदंतरं यन्मध्यं प्रविशन् न लं विभेति यद्वा यस्यातः मनः कथं भूतमलं नि
मित्तं प्रविशन्निति ७

भा० वि०
२०

श्रीरसिंहवतारमाह त्रैविष्टपादेवास्तेषामुरुभयं हंतीति तथा स भगवान् कथं भूतं रूपं भ्रमं त्यो भूकुवो दंष्ट्राश्च
यस्मिंस्तत् करालं वक्रं यस्मिंस्तत् दैत्येन्द्रस्फुरंतमारात्समीपमेव गदयोपलक्षितमभिपतंतं नखैर्विददार १४ हरिस्तं
तकावतारमाह अंतर्निगुलेन गजदंष्ट्रापतिः तीर्थरूपं श्रवो यस्य स तीर्थश्रवाः हे तीर्थश्रवः श्रवणेनैवं मंगलं
नामधेयं यस्य १५ तद्वचनं भुत्वा शरणार्थिनस्तं हस्ते शृङ्गायां प्रगृह्य किंकृत्वा नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपाद्य वि
त्रैविष्टपोरुभयहासनसिंहरूपं कृत्वा भ्रमद्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्रं दैत्येन्द्रमाशुगदयाभिपतंतं
मारुदुरो निपात्य विददार नखैः स्फुरंतं १४ अंतःसरस्य रुचलेन पदं गृहीतो ग्राहेण यथापतिरं
बुजहस्तः श्रवैः ग्राहेदमादिपुरुषा खिललोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणं मंगलनामधेय १५ श्रुत्वा
हरिस्तमरणा र्थिनमप्रमेयश्रक्रायुधः पतंगराजभुजाधिरुदः चक्रेण नक्रवदनं विनिपाद्य त
स्मादस्ते प्रगृह्य भगवान् रूपयोज्ज्वलः १६ ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्र
मरमान्यदथाधियज्ञः क्षावामनेन जग्गहे विपदक्षलेन यात्रामते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः १७
हाय्ये तस्मात्तद्वदनात् १६ वामनावतारमाह अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्येऽधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः
अवरजः कनीयानपि गुणैर्ज्यायान्ज्येष्ठः गुणानेवाह यद्यतः इमौ लोकान् विचक्रमेपादन्यासैः कांतवान् अथ प्रति
श्रुतानंतरमेव तत्र हेतुः वलेः क्षावामनरूपेण जग्गहे नन्वीश्वरः स्वयं किमिति तथा चक्रे तत्राह यांचाविना धर्ममार्गे

वर्तमानो न चाल्य रे मय्या निभ्रंशनीय इति १७
२७

हयग्रीववतारमाह सत्रेति अथो इति अर्थो तरे स एव साक्षाद्गवान्ममब्रह्मणः सत्रेयज्ञे हयग्रीव आसतपनीयं
 सुवर्णं तद्वर्णं यस्य छंदो मयः वेद मयः तद्विधेया ये मखास्तनयो मृतमय इति वा पाठः मखैर्यजनीया अखिल
 देवतास्तदात्मा चास्य सतः श्वासं मुचतः नस्तः नासापुटादुशतीः उशत्यः कमनीया वेदलक्षणा वाचोवभूवुः ११
 मत्स्यावतारमाह मत्स्याभाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः क्षोणी मयः पृथ्वी प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः अतएव नि

सत्रे ममास भगवान् हयग्रीव आसतपनीयवर्णः छंदो मयो मखमयोः
 खिलदेवतात्मा वाचोवभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ११ मत्स्यो युगांत समये मनुनो पलब्धः
 क्षोणी मयो निखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विज
 हारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयथयानामुन्नयताममृततल्लब्धय आदिदेवः
 पृष्टेन कष्टपवपुर्विदधारगोत्रं निद्रोक्षणोद्रिपरिवर्तकषाणकंडः १३

खिलजीवनिकायानामाश्रयः मे मुखो विस्रंसितानुगलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगांत सलिले
 विजहार हवेण १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौ कष्टपवपुः सन् गोत्रं मथनार्थं मंदरगिरिं पृष्टेन विधत्तवान्
 कदा मृतलब्धये क्षीराब्धिं मध्ना तां सतां निद्रायाः क्षोणिवत्सरं तस्यैवायस्य सः निद्रावत्सरः कुतस्तत्राह अद्रेः
 परिवर्तः परिभ्रमः स एव कषाणः कर्षणं घर्षणं सुखप्रदो यस्य सा कंडूर्यस्य सः यद्वा अद्रिपरिवर्त एव कषः

कषणं तेना निरयययातीति कषाणकंडूर्यस्य १३

भा० दि०
२८

धन्वंतर्यवतारमाह लोकैर्वतीर्यधन्वंतरिः सन् पुरुषं जाम्बवन्तं गिरिणां स्वनाम्ने वरुजो रोगान् हन्ति स्वयमेव कीर्तिरिति का
व्यतिशयेतिः अमृतं मरणमन्यमायुर्थं स्मात्सः अथ अथ सन्तं हवं देवैः प्रतिरुद्धं यज्ञे भागं चावहन्धुलभतेः वा पुरुषमिति प्रा
प्य यमेवोक्तः आयुर्विषयं वेदं चानुशास्ति प्रवर्तयति २१ परशुरामावतारमाह जगतः क्षयाय विधिना देवेनोपभृतं संवर्द्धितं
मृत्युवेषमर्पितमिति वा ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति तथा अतः उज्जितपंथा वेदमार्गो येन ध्यात एव नरकात्त्रिंलिप्सनी वैवंश

धन्वंतरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्तिर्नाम्नान्तराणं पुरुषं जाम्बवन्तं गिरिणां स्वनाम्ने वरुजो रोगान् हन्ति यज्ञे च भागममृतायुरधावहन्धु
आयुश्च देवमनुशास्य वतीर्य लोकैः २१ सत्रं क्षयाय विधिना उपभृतं महात्मा ब्रह्मध्रुगुज्जितपञ्चनका
त्रिलिप्सुः उद्धृत्य सावव निकं रक्तमुग्रवीर्यस्त्रिः सप्त कृत्व उरुधारपरस्रधेन २२ अस्मत्प्रसादसुमुखः
कल्याणकलेशरत्नाकुचं शशवतीर्य गुरोर्निदेशे तिष्ठन् च न संदयितानुज आ विवेश यस्मिन् विरुध्य दश
कंधर आर्त्तिमार्छत २३

२२

तमवनेः कंठकतुल्यं क्षत्रमसौ महात्मा हरिरुद्धंति उत्पादयति वीर्यतीक्ष्णधारेण परशुना २२ रामावतारमा
ह विभि अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे सुमुखः कल्याणभरतादिरूपया सह कलामाया तस्या ईशः गुरोर्दशरथस्याज्ञायां
तिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश यस्मिन् विरुध्य कृत्वा रावणो नाशं प्रापः २३ ॥ ५५

२४

ननु तर्हि याज्ञायाचालनमनुचितमेवेत्याशंक्यततोऽधिकं स्वसात्विकादिदास्यामीत्याशयेन हतवानित्याह नार्थ इति यद्विदुषा
धिपत्यमिदानीं वलात्मा प्रमयेदीयमानं चायं वसेः पुरुषार्थो न भवति कुतस्त्यत आह आश्रयपरतिष्ठेदउरुक्रमस्य पादशो
चं चरणचालनरूपाः श्रमः आसर्वतो धृतवतः क शिखायां मूर्ध्नीत्यर्थः किंच शुक्रेण वारितः शस्त्रोपगहेनारदप्रतिश्रुतं विनाऽन्यत्
चिकीर्षितं कर्तुं नैषत् यस्तृतीयपादपूरणार्थं हरये आत्मानं देहमप्यभिमेनेऽङ्गीकृतवान् एवं स देहं त्रैलोक्यं प्रहयादतवतो
विबुधाधिपत्वमर्थो न भवतीत्यर्थः १८ हं सावतारमाह तुभ्यमिति भृशं विवृद्धं न भावेनात्युद्रिक्तयो भक्त्या परितुष्टः सन् भक्ति

नार्थो वलेरयमुरुक्रमपादशोचमापः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यं यो वै प्रतिश्रुतमृतेन चिकीर्षदन्तरा
त्मानमङ्गशिरसाहरयेभिमेने १८ तुभ्यं च नास्दभृशं भगवान् विवृद्धभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगं ज्ञानं च
भागवतमात्मसतत्त्वदीपं यद्वा सुदेवशरणा विदुरं जसेवं १९ चक्रं च दिद्वविहृतं दशसुखतेजोमन्त्रतरेषु
मनुवंशधरो विभर्ति दुष्टेषु राजसुदमं च दधात्वकीर्तिसत्ये त एष्ट उशती प्रथयंश्चरित्रैः २०

योगं साधु यथा तथोवाच ज्ञानं चेति ज्ञानसाधनं किं तद्भागवतं नाम कथं भूतं तत्त्वमेव सतत्त्वमात्मतत्त्वदीपकं विवृद्ध
भावेनेति विशेषणस्य फलमाह यदिति १९ तत्त्वमन्त्रतरेषु वतारमाह चक्रमिति स्वतेजः निजं प्रभावमेव चक्रं सुदर्शनं वि
भर्ति चक्रवदप्रतिहृतं प्रभावं विभर्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवंशपालकः सन् त्रयाणां लोकानां पृष्टे उपरिस्थिते सत्यलोके
कनीयां स्वकीर्तिं विस्तारयन् राजसुदं विधत्ते २०

भा० छि०
२४

श्रीकृष्णवतारमाह भूमेरिति दशभिः सुरेतरां सुरांशभूताराजावसिषांवरुथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेण पीडितायाः
कलयाशमेण सहजातः सन् कोसौजातः सितकृष्णकेशो यस्य भगवतः स एव साक्षात् सितकृष्णकेशात्वं शोभेन्न तु व
वयः परिणामकृतमविकारित्वात् यत्तत्तं विष्णुपुराणे उज्जहारामनकेशो सितकृष्णमहामुने इति यच्च भारते सु
चापिकेशो हरिरुज्जद्रे मुक्तमेकमपरं चापिकृष्णं तौ चापिकृष्णवाविशतां यदनां कुले स्त्रियौ रोहिणीदेवकी
च तयोरेको वलभद्रो वभूवयो सोमेन सप्तस्य देवस्य केशः कृष्णो द्वितीयः केशवः संवभूवः केशाश्च सो वल्लभः

भूमेः सुरेतरवरुथविमर्दितायाः क्लेशव्यापकलयासितकृष्णकेशः जातः करिष्यति ज
नानुपलब्धमार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि २६ तौ केन जीवहरणं यदुत्तरिका
यास्त्रैमासिकस्य च पदाशकतोपवृत्तः यद्विगतांतरगतेन दिवि स्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरं नृ
नयोर्न भाव्य २७

सः उक्त इति तत्र न केशमात्रावतारमभिप्रायं किंतु भारवतारण रूपं कार्यं कियदेतत्
मत्केशवैवतकर्तुं शक्ताविति घोतनार्थं मत्कृष्णयोर्वर्णसूचनार्थं च केशो घुरणमिति गम्यते अन्यथा तत्रै
व पूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्य भगवान् स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथं भूतः परमेश्वरतया जनैरनुपलब्धो
मार्गो यस्य तद्दीप्तरत्वे किंप्रमाणमतिमानुषकर्मनयथाऽनुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनो महिमोपनिबन्ध्यतेऽभि
व्यज्यते येषु तानि २६ एतदेव प्रपंचयति तौ केनेत्यादिना बालेन परतनाया जीवहरणं यद्विगताजानुभ्यां गच्छतां च

नो भू
तारं गतेन मध्यप्राप्तेन दिवि स्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरं नृ
२७ रत्नेन न भवितव्यम् २७ था

यस्मैरामायोदधिर्मागंदोसपदिशीघ्रं हरीयथात्रिपुरं दिधत्तुस्तद्वरिपुरं लंकां दग्धुमिच्छोः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे यद्वाप्य
 षष्ठी यं दिधत्तोः रामात्प्रोत्थं द्रव्यं यद्भयं तेनांगे कं पोयस्येति कथं भूतं उदधि रूवं व्याप्तं यद्भयं तेनांगेषु वेपः कं पोय
 स्यान्न हेतुः दूरे वर्तमाना सुहृत्सीता तया निमित्तं भूतया मथितः क्षुभितो रोषेन सुशोणश्चात्यरूणादृष्टिस्तयात्य
 तंतप्यमानं मकराणामुरगाणां नकाणां च चक्रं यस्मिन् २४ किंच युद्धे एवणस्य वक्षःस्थलस्य र्शेन रूणाभमनाये
 महेंद्रवाहस्ये एव तस्य दंतास्तैर्विडं विताः स्वधवलिम्लाधवलीकृतास्तत्र दिक्षु पतितैः प्रकाशितारत्यर्थः या एव
 तस्माद्गदादुदधिरूढभयांगवेपो मागं सपद्य रिपुरं हरवदिधत्तोः दूरे सुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या
 तातप्यमानं मकराणां नकाणां च चक्रः २४ वक्षःस्थलस्य र्शेन रूणा महेंद्रवाहदंतैर्विडं वितककुक्षुषरुद
 हाससं सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहंतुं विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतो धिसेन्ये २५

भूतांककुभोदिशस्ताः जुषते सेवते पालयतीति तथा तस्य दारहंतूरावणस्य अहीमत्समः कोन्यो सीति म
 हागर्वेणोदं प्राप्तां हासं असुभिः प्राणैः सह सद्यः शीघ्रं विनेष्यत्यपनेष्यतिकैः धनुषो विस्फूर्जितैर्धनुषं का
 र्धोषैरेव कथं भूतस्याधिसेनैः सपरसेन्यमध्ये उच्चरत उत्कर्षेण विचरतः ककुक्षुषरुदहासमिति पावेदं
 तेरुज्ज्वलितानांककुभोजयेन योरूदहासः संजातो गर्वस्तमपनेष्यतीत्यर्थः २५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ॥ ५१

भा० डि०
३०

वेवेद्रेपुनुरिरिषुरित्यर्थः अनघेअमरहितेएकस्मिन्नेवकरेसलीलंयथातथा महीधुंगोवर्धनं धर्तृधारयिष्यत्युषि
लीधुमुद्रतंश्चाकनिसप्तप्रवर्षीणिवयोयस्यसः ३३ निशिगोनिशाकररश्मिभिः गोप्यीधवलायावनेक्रीडकत्वानिमंजुला
निपदानियस्मिस्तच्चतदायतचंदीर्घं मूर्धितं चालापविशेषयुक्तं गीतं तेनोदीपितः स्मरएवरुग्यासातासांगोपीनाहर्तुः शखचूड
स्यशिरोहरिष्यति ३४ येचप्रलंबादयस्तेसर्वेहरिणाहेतुभूतेनतदीयनिलयमदर्शनंदशनायोग्यवैकुण्ठमलयास्यंतीत्युत्तरे
गोपेर्मत्वेप्रतिहतेव्रजविप्रवायदेवेभिवर्षतिपशूनकपयारिरत्तुः धर्तृषिलीधुमिवसप्तदिनानिसप्तव
षोमहीधुमनघेककरेसलीलं ३३ क्रीडनवनेनिशिनिशाकररश्मिगोप्यीरसोन्मुखः कलपदायतमूर्ध्नि
तेन उदीपितस्मररुजाव्रजभृद्वधनाहर्तुहरेरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ३४ येचप्रलंबखरददुरकेश्यरि
एमल्लेभकंसयवनाः कुत्रयोडकाघाः अन्येचसात्वकेपिवत्त्वलदंतवक्रसप्राक्षसंवरविद्वरथरुक्मि
मुरव्याः येचमृधेसमितिशालिनश्चातवापाः कांवाजमस्यकुरुकैकयसंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शन
मल्लेवलपार्थभीमव्याजादयेनहरिणानिलयंतदीयं ३६ शान्वयः खरोधेनुकः दूर्ध्वद्वददुर्ध्ववकः इभः कुवल
यापीडः कपिर्द्विविदः कुजोनरकः येचमृधेश्चातवापाः समितोसंग्रामेशालेतेप्लाघंतेसमितिशालिनः ननुप्रलंबखरक
पिवत्त्वलरुक्मिभुरव्याः वलभद्रेणनिहताः कांवाजादयश्चभीमार्जुनादिभिः संवरः प्रद्युम्नेन यवनोमुचुकुंदेनननुहरि
णतत्राहवलपार्थभीमइत्यादयः व्याजादयाः कपटनामानियस्यतेन सप्तोदाणस्तुतेनदमिताः कालातरेयास्यंती
तिभावः एतच्चसर्वमपिकर्मदिव्यमिवतच्चान्यथानभाव्यमितिपूर्वलेखसंबंधः ३६ ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

विषतोयपीतान् विषमयतोयस्यपीतं पानं येषां लान् गोपांश्च कृपादृष्टिमुधावृष्ट्या जीवयिष्यतीति यमुना
यां क्रीडन् गङ्गां कालीयमुच्चरयिष्यति तच्छुद्ध्येतस्याद्रुदिन्या शुद्ध्येति विविधयत्नायाति विषवीर्येण विलोला
चंचलानिद्रायस्य २८ दिव्यमलौकिकमिव तिलोकोक्तिरुन्मेषान्मुद्गरिष्यति शुचिग्रीष्मतसंबन्धिनिवने
शुक्ले इत्यर्थः अतोदावोगे हेतोरवसितो निश्चितोऽतः कालो यस्य तं सवलः सरामोऽनधिगम्यं दुर्ज्ञेयं वीर्यं
यदैव जेव्रजपशूनविषतोयपीतान्पालंस्वजीवयदनुग्रहदृष्टिरष्ट्या तच्छुद्ध्येति विषवीर्यविलो
लजिह्वमुच्चारयिष्यदुगं विहरन् द्रुदिन्यां २९ तत्कर्मदिव्यमिव यन्निशिनिः शयानं दवाग्निना शु
चिवने परिदह्यमाने उन्मेषान्निवृजमतो वसितो तत्कालनेत्रे पिधाय सवलः नधिगम्यवीर्यः ३० गृही
तयद्यदुपवधममुष्यमाताशुल्बसुतस्य न तु तत्र दमुष्यमाति यज्जंभतोऽस्य वदने भुवनानि गोपीसंबीह्य
शक्तिमनाः प्रतिबोधितासीत् ३१ नंदं च मोक्षयति भयाद्गुरुण स्याशाश्रौपात्तिलेषु पिहितान्मयस्सनुनाच
अद्राएतं निशि शयानमतिश्रमेण लोकविकृतमुपनेष्यति गोकुलम् ३२
यस्य सः तत्र निशि निःशयानमिति कालियदमने रात्र्या यमुनातीरे नेत्रे पिधाय पिदिते कारयित्वेति मुंजाटव्यामिति ज्ञेयं ३३
उपवध्यते नेनेत्युपवधं तत्साधनं शुल्बं रामामुष्यमाता यशोदा गृहीदमुष्यमाति बंधनं संमतं न भवति न पूर्यते इ
त्यर्थः गोपीयशोदासंबीह्यदृष्ट्वा प्रतिबोधितानि जैश्वर्यं ज्ञापितासीदिति यत्तच्च कर्मदिव्यमेवेति सर्वत्र द्रव्यैरेवान्वयः ३४
वरुणस्य पाशाद्यद्रयतस्मान्नाचयिष्यति मयस्सनुनाद्यो मनाम्नाऽऽएतं निशि शयानमिति च वैकुण्ठप्राप्तिसाधनानुष्ठा

नाभावोदृष्टिः उपनेष्यति प्रापयिष्यति गोकुलवासि
मजने स्मृत्याश्रयः ३१

भा० हि०
३१

इदं मया संक्षेपेण कृतं विस्तरेण च कृतं न कोपि समर्थ इत्याह पृथिव्या परिमाणं नपि यो विममे गणितवान्तादृशोपिको
नुविस्मोर्वीर्यं गणनां कर्तुमर्हति कथं भूतस्य यो विष्णुः त्रिपृष्ठं सत्यलोकं च स्कंभधृतवान् तस्य किमिति च स्कं
भयस्मान् त्रैविक्रमेः स्वल्पता प्रतिघातमून्येन स्वरहसा स्वपादवेगेन त्रिसाम्यरूपं सदनमधिष्ठानं प्रधानतस्माद
रभ्य उरु अधिकं कंपयानं कंपमानं कंपेन ज्ञानं यस्येति वा श्रुतः कारणं च स्कंभ आत्रिपिष्टमिति वा छेदः सत्यलोकं म
भिव्याप्यः सर्वधृतवान् इत्यर्थः तथा च मंत्रः विस्मोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजोसियो भूस्कं भायदुत

विस्मोर्नु वीर्याणि गणनां कर्तुमर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजोसि च स्कंभयः स्वरहसा स्वल्पता त्रि
पृष्ठयस्मा त्रिसाम्यसदनादुरु कंपयानं ३१ नांतं विदाम्यहममीमुनयो गृजासेमायावलस्य पुरुषस्य
कुतो परेये गायनगुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषो धुनापि समवस्यति नास्य पारं ४०

रसधस्थं विहृत्तमाणास्त्रे धोरुगा य इति अस्यार्थः विस्मोर्नु वीर्याणिकं प्रवोचं कः प्रावोचदित्यर्थः यः पार्थिवानि र
जोस्यपि विममे सोपि यो विष्णुः त्रैधाविचक्रमाणः त्रिविक्रमं कुर्वन् उत्रं लोकं अस्कं भायतु अवष्टब्धवान् कथं भूत
सधस्थं सहस्य सधादेशः तिष्ठतीति स्याः तत्र स्थेर्देवैः सह वर्तमानमित्यर्थः ३१ एतत्प्रपचयति नांतमिति पुरुष
स्य यन्मायावलेतस्यांतं न विदामि न वेदि दशशतान्या नानानियस्य सोपि अस्य गुणान् गायन् धुनापि पारं न समवस्य
ति न प्राप्नोति ४०

३१

व्यासवतारमाह अनुयुगं मीलितं संकुचिताधीर्येषां लोकमल्पमायुर्येषां तेषां सनिगमः स्वरुतो वेदराशिर्वीतश्रद्धादूरे पारं यं से
तिर्गमस्त्यवमृश्य सत्यवत्यामा विभूतः स नृस एव हरिः विरपशः शाखाभेदेन ३७ बुधवतारमाह देवद्विषां दैत्यानां निष्ठितानां
नितरां स्थितानां तद्वलेन च धर्मिः पुरीभिरदृश्यतुर्भिर्लक्ष्यवेगाभिर्मतेर्विमोहो योग्यतात्यागो यस्मान्मतेः प्रलोभश्चायुक्तस्वीक
रो यस्मात्तपाषंडवेषं विधाय तेनोपधर्म्यपाषंडधर्मं स्वार्थे व्यञ्जवदुभाषिष्यत इत्यर्थः ३८ कल्कवतारमाह यद्विधदासतामया

कालेन मीलितधिया मवमृश्य नृणां लोकायुषां सनिगमो वतदूरपारः आविहितस्त्वनुयुगं सहिसत्यवत्यां वे
ददुमं विरपशो विभजिष्यति स्म ३७ देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां धर्मिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतुर्भिः लोका
नृधृतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय वदुभाष्यत औपधर्म्य ३८ यद्यलयेषु पिसतां न हरेः कथाः स्युः
पाषंडिनो द्विजजना रषलान् देवाः स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवाननुयुगं
ते ३९ सर्गेति पोहमृषयो न वये प्रजेशाः स्याने च धर्ममखमन्वमरावनीशाः अंते च धर्महरमन्युवशासुरा
धामाया विभूतपरमाः पुरुशक्तिभाजः ४०

वतारास्तु २

लयेषु गृहेषु त्रैवर्णिकाः पाषंडिनः स्युः शूद्राश्च राजानः स्युस्तदा कल्किरूपेण कलेः शास्ता भविष्यति अत्र ब्रह्मनारदसंवादात् प्रा
ग्भाविनो वराहादयः मन्वंतरां भूता भाविनश्च धन्वंतरि परशुरामौ तदा वर्तन्ते श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्र क्वचिद्भूतादिनिर्देश
मृदादसदृश्यं ३९ सृष्ट्यादिकार्यभेदेन मायागुणवतारविभूतीराह सर्ग इति स्याने स्थितौ भवो विष्णुः धर्मश्च मखश्च
मनवश्चामराश्च अवनीशाश्च अंते सहारे हरे रुद्रः मन्युवशाः सर्पाः वदुःशक्तिधारिणो भगवता इमा विभूतयः ४०

भा० हि०
३२

२१

किंतु गवदपंयस्मिन्नोधारणविधायमायांतरंतीत्यपेक्षायामाह शम्भुदितिद्वाभ्यांयद्वलेतिविदुर्मुनयःतद्वैभग
वतःस्वरूपं किंतु द्रुततदाह अजस्रंनित्यंवनतसुखंविशोकंवेति अजस्रसुखत्वेहेतुः शम्भुत्सदाप्रशान्तंअतो नित्य
सुखरूपं विशेषकत्वेहेतुः अभयं कृतः यतः समं भेदसून्यं अतोऽभयं द्वितीयाद्वैभयं भवतीति श्रुतेः तत्कृतः यतः प्रतिवो
धमात्रं ज्ञानैकरसं ननु ज्ञानस्यापि नीलपीताद्याकारेण चतुरादिकरणभेदेन च भेदो दृश्यते न शुद्धनिर्मलं न शुद्धं
तोविषयकरणेपरमरूपोमलइत्यत आह सदसतः परं विषयकरणसंगमसून्यं वृत्तेरेवतदुपरगोनज्ञानस्येतिभावः न
नुतथापिज्ञात्रासहभेदः स्यात् न आत्मतत्वं आत्मनो ज्ञातुः स्वरूपमेवतत्ततो न भिन्नं ननु च तत्त्वोपनिषदंपुरुषं पृष्ट्वा
शम्भुत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः वैमात्मतत्वं शब्देन यत्र पुकारकवान् क्रियाथो
माया परेत्यभिमुखे च विलज्जमाना तद्वैपदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशेषकं ४४
सीतिशब्दबोधप्रतीतिः कुतो बोधरूपत्वं तत्राह शब्देन यत्रेति आरोपितनिवृत्तावेव शब्दस्य व्यापारेण तद्बोध इत्यर्थः
ननु च भवतु नाम निरसभेदज्ञानरूपत्वादिशोकत्वे सुखस्य तु नाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात् कथमजस्रसुखविशो
कसाध्यः क्रियार्थः उता घाप्यविकार्यसंस्कार्यत्वं संचतुर्विधं क्रियाफलनास्ति इन्द्रियज्ञानांशमिव्यक्तिरिव क्रियाभिरा
नदाशमिव्यक्तिमात्रं क्रियते नोत्पत्त्यादिकमितिभावः नन्वुताद्यभावेपिमलापाकरणेन विकार्यत्वं स्यादेव व्रीहीणा
मिवतुषापाकरणेनैत्याशंक्याह मायाभिमुखे स्थितुं विलज्जमानेव यस्मात् परेति दूरतोऽपसरति ४४ ॥ ५५ ॥

३१

यदि न केपि विदंति तर्हि कथं मुच्येरन्तत्कथं ये वेत्याह येषामिति दययेत्तदयं कुर्यात् ते च यदि निष्कपदं आश्रितव
रणभवंति ते दुस्तरां देवमायां अतितरंति चकारात् माया वै भवं विदंति च विदंति च अथेति वापोठः प्रत्यक्षमेव तेषामा
यातरणमित्याह नैषामिति शुश्रूगालानां भक्ष्ये देहे ४१ अंतज्ञानाभावेपि मायेयमिति ज्ञानं तत्कथं यावद्दुनामस्तीत्या
ह वेदाहमिति त्रिभिः यथामितिसनकादीनंतभाव्यवकुत्वं दैत्यवर्यः प्रह्लादः मनुस्वायं भुवः तस्य पत्नी सत्तत्तुपाचत
येषां स एव भगवान् दययेदन्तः सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्यलीकं ते दुस्तराभ्यतिरंति च देवमायां
नैषाममाहमिति धीः शुश्रूगालभक्ष्ये ४२ वेदाहसंगपरमस्य हि योगमायां ययं भवश्च भगवानथ दैत्यव
र्यः पत्नी स नोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनवर्दि हि भुरंग उत प्रवश्च २ इत्ता कुरैल मुचुर्कुद विदेह
गाधिर ध्वं वरीष सगरा गयना दुषाद्याः सांधात्र लकेशत धनुः रंति देवदेव व्रतवलिर सत्त रयो दिलीपः ३
सोभयुतं कशिवि देवल पिपलादाः शारद नोदवपराश भूरिषेणाः येन्ये विभीषणा हेनम दपेन्द्र दत्त पार्थ
वृषेणा विदुरश्रुत देववर्यः ४३ तैवे विदंति तंति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबर अपि पापे जीवाः यद्यद्
तत्क्रमपरायण शील शिस्तार्यगजना अवि किमु श्रुतधारणाये ४३ दात्मजाः पुत्रौ कन्याश्च प्राचीनवर्दिषो वि
सर्गलोपश्रुतसः शतधनुः अनुश्रुतसंधिरावः रंति देवाः इति पाठः सुगमः एकपद्ये एनेः सहितो देवव्रत इत्यर्थः उपेन्द्र दत्तः
मुकः विभीषणादयो वर्य्या मुख्या येषां ते ४२ किंवदुना सत्संगेन सर्वेपि विदंतीत्याह ते वा इति श्रुताः क्रमाः पादन्यासायस्य ह

सिंहाशील शिस्तार्यगजना अवि किमु श्रुतधारणाये ४३ दात्मजाः पुत्रौ कन्याश्च प्राचीनवर्दिषो वि
सिंहाशील शिस्तार्यगजना अवि किमु श्रुतधारणाये ४३ दात्मजाः पुत्रौ कन्याश्च प्राचीनवर्दिषो वि
पि विदंतीत्याह ते वा इति श्रुताः क्रमाः पादन्यासायस्य ह

अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोयंते समासेन संक्षेपेण अभिहितः तमेवाह सदसत्कार्यकारणं च हरेरन्यन्न भवति न
नुरेसदव्यतिरेकेण तद्विकारप्रसंगः स्यात् न अन्यस्मात् कारणभूतो हरिः कार्यो ह्यतिरिक्त इत्यर्थः ४७ अयं च वि
भूतीनां संगुह उदितः ४८ यथा वर्णितेन नृणां भक्तिर्भविष्यत्येवं संकल्प्य संचिंत्य तथा हरि लीला प्राधान्येन श्री भागव

सोयंतेभिहितस्ततः भगवान् विश्वभावनः समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच्चयत् ४७ इदं भागवतं
नाम यन्मे भगवतो दितं संगुहोयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ४८ यथा हरेर्भगवति नृणां भक्तिर्भवि
ष्यति सर्वोत्तम्य खिलाधार इति संकल्प्य वर्णय ४९ मायां वर्णयते मुख्य ईश्वरस्यानुमोदतः शृणु
तः श्रुत्या नित्यं मायायाः मानमुद्यति ५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीय स्कंधे वत्सनाह संवादे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजावाच ॥ ब्रह्मणो दिती ब्रह्म नृणां रक्षानेः गुणस्य च यस्मै यस्मै यथा प्रा
ह नारदो देवदर्शनः एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदां वरः १ तं वर्णय ननु भक्तिरसविधातेन केवलं त
त्त्वमित्यर्थः ४९ ननु लीला माया श्रया किंतु दर्शनेनेत आह मायामिति ५० ॥ इति द्वितीयः सप्तमः ॥ ७ ॥ अष्टमे
देहसंबंधमाक्षिपन् जीवयोः बहून्परीक्षित्वा पृथक् पुराणार्थान्बुभुक्षितान् त्वमेव विपुलीकुर्वित्युक्तं त
देवविपुलीकरणं पृथक् ब्रह्मणेति त्रिमिः अगुणस्य गुणतो तस्यापि देववद्दर्शनं यस्य सः १ ॥ ५५ ॥ ५५

तस्मादेवं भूते भगवति नियमित मनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमस्तीत्याह सहाचंतीति सध्रुकसहचरं
नः यं प्रतिनियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य यतयः यत्तु शीलाः कर्तुमिदं तन्निरासाः कर्तुमत्र हेति साधनं जघुः त्यजेयुः
अनुपयोगात् नानाद्वयं तद्व्यर्थः उपयोगाभावे न साधनानादरे दृष्टान्तः निधीयते स्मिन्निति निषानं कृपः तस्य खनि
त्रे खननसाधनं यथा खनन स्वयमेव पुनर्यत्नरूपेण विरजमान इन्द्रो नादत्ते तद्वत् यद्यस्मिन्नेव राजते इति खननदरि
द्रः स यथा रद्रुः समृद्धः सैव कर्मकारदृश्यांगहीतनिषान् खनित्रजहाति तद्वदित्यर्थः ४५ एवं तावदजस्रसु
खं विशेषकं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपं तत्प्राप्तानां च प्राप्य कृत्यवान् किंचिदस्तीत्युक्तं इदानीं ततः प्राक्स एव सर्वफलं

सध्रुडि यम्य यतयो यमकर्तृहेति जघुः खराडिव निषान् खनित्रमिन्द्रः ४५ सश्रेयसामपि विभुर्भ
गवान्यस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः देहे स्वधातुविगमे नुविशीर्यमाणो व्योमेव तत्र पुरु
षो न विशीर्यते जः ४६

तो २

इति सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह स एव श्रेयसां फलानां विभुः दातापि तत्र हेतुः भावानां ब्रह्मणा दीनां स्वभावैः शमदमादिभिः
विशेषणैर्विहितस्य सतः शुभस्य कर्मणो यतः प्रवर्तकात् प्रसिद्धिः यद्वा भावानां महदादीनां स्ववैः शमदमादिभिर्वि
हितस्य सतः कार्यस्य प्रसिद्धिः स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः ननु कर्मकर्तृमृतस्य कथं स्वर्गादिभावेन परिणामेन
फलं स्यात् तत्राह स्वार्भकधातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अन्वनुविशीर्यमाणो व्योमेव तेन सह न विशीर्य
ते यतः अजः तेन सह न जातः तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुदित्यर्थः ४६

भा० छि०
३४

व२

यश्चासावीश्वरः सोऽप्येतत्तुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्यकोविशेष इत्याशयेन पृथति असीदिति सार्धेन लोकानां संस्थानं र
चनात्तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य एतत्पदं यस्योदरादासीत् असावीश्वरः इत्यत्रा युक्तैः स्वपरिमितैरवयवैरयं लौकिकः पुरुषो
यावान् यत्संलोकवयवयुक्तः संस्थावान् अवयववानिव च प्रोक्तः अतः कोविशेषस्तस्येति ७ अवश्यं च विशेषो वाच्य इत्याह
अजो ब्रह्मा भूतानां व्यष्ट्युपाधीनामात्मानियंता समष्ट्युपाधित्वान् येन च त्रुनुगृह्णता तस्य रूपं दृश्येष्टवान् एतच्च तस्यापि

आसीद्युद्गंत्ययं लोक संस्थानं लक्षणं यावानयं वै पुरुष इत्यत्रा वयवै पृथक् तावानसाविति प्रोक्तः सं
स्थावयवैवानिव ७ अजः सृजति भूतानि भूतात्मन्यहनुग्रहात् दृश्येते तद्वपुनाभिपद्मसमुद्भवः ८ स
चापियत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्वाप्ययः मुक्तात्ममाया मायेशः शोते सर्वगुहाशयः ९ पुरुषाव
यवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्णावयवाः सपालैरिति शुश्रुम १० ॥ ५५ ॥ ११ ॥ ५५

इषुरीश्वरस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः सज्यं सज्जामि सृष्ट्याहमीक्ष्यं वाभिचोदित इत्यादि चोक्तमनूयते अग्रे
तस्य हं भविष्यति ८ प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्र शोते येन रूपेणावतिष्ठते विश्वस्थित्या दयो यस्मात् एवमादि
प्रश्नामांतत्वे तोहं स्फुटं हर्तुमिति सर्वं ते कियथासंबंधः ९ प्रश्नांतरमाह पुरुषस्यावयवैः पूर्वकल्पिताः यस्येहाव
यवैर्लोकाः कल्पितं तीत्यादौ लोकैश्चामुष्णावयवा इति पातालमेतस्य हि णोदमूलमित्यादी च त्वन्मुखाच्युतवंतो वयम् १०

३४

निःसंगमनः श्रीकृष्णनिवेशेति प्रयत्नो दर्शितः २ सोऽपि अद्यावत् एवतो नावश्यक इत्याह अएवत इति स्वप्रयत्नं विना भगव
 नस्य मेव हृदिविशति ३ भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टमत्र तत्सर्वं मलं धुनोति सलिलस्येति द्रव्यांतरव्या
 भिन्नप्रणादिना कुंभस्येजलेशो धिते तदेव केवलं शुद्धति न तु नदी तडागादिगतं सचमलः कुंभस्यान्तस्तिष्ठत्येव न तु स
 र्वथा विलीयते अतएव किंचिच्चलनेन पुनः क्षुब्धति च एवं तपोदानादि प्रायश्चित्तं न सर्वथा सर्वेषां सर्वपापं धुनोति किं
 तु सावशेषं तच्च कस्यचिदेव किंचिदेव हृदि प्रविष्टमात्रस्तु श्रीकृष्णः सर्वेषां सर्वपापनिःशेषं हरतीत्यनेन दृष्टान्तेनोक्तं

हरेरङ्गतवीर्यस्य कथालोकसुमंगलाः कथय समहाभाग यथाह मखिलात्मनि कृष्णे निवेश्य निः
 संगमनस्य ह्येकमेव २ अएवतः अद्यानि त्वंगरात्तश्च सचेष्टि त्वं कालेन नातिदीर्घं एव भगवान्नि
 शते हृदि ३ प्रविष्टं करारं ध्रेण स्वानां भावसरोरुहं धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ४
 धोतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुचति मुक्तं सर्वपरिक्लेशः पांथः सर्वपापं यथा ५ यदधातुमतो ब्रह्म
 न देहार्भाः स्य धातुभिः यदध्याहेतुना वा भवतो जानते यथा ६ शलिलस्य मलयथा शरदिति ४ तत

अकृतार्थी भवतीत्याह धोतात्मानि ध्यापः मुक्ताः सर्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशयेन पांथः प्रवासादागतः स्वशरत्
 स्वगृहयथानमुचति तद्वत् ५ तदेव प्रवरोत्सुकं माविष्कृत्य संदिग्धानर्थी नृपृच्छति अधातुमतः धातवो भूतानि
 तत्सर्वं धर्मन्यस्य अस्य लौकिकस्यात्मनः धातुभिर्देहार्भरति यत्र एतत् किं यदध्यानि निर्मितं हेतुना वा कर्मादिना भव

कथयत्विति शेषः
 तयथावज्ज्ञानंति अतः कथयत्विति शेषः

भा० द्वि०
३५

सविशेषः वर्णश्रमनिबंधनः श्रेणीनां तत्र व्यवसायोपजीविनां व्यवहारनियमस्तत्तल्लोकोधर्मः राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणां कृष्येषु आपत्सु जीवतां सर्वेषां १७ तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां परिसंख्यानं संख्यातदोषं स्वरूपं हेतुतोत्पत्तिं रणं तत्र कार्यहेतुत्वेन लक्षणमित्यर्थः पुरुषाराधनस्य विधिः देवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्य च विधिः १८ योगेश्वराणामेव श्रेणीणां सादीनां अर्चिणां दिगतिः लिंगशरीरस्य भंगः प्रलयः वेदा ऋग्वेदादयः उपवेदा आयुर्वेदादयः

नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृष्येषु जीवतां १७ तत्त्वानां परिसंख्यानं लक्षणं हेतुस्तत्तल्लोकोधर्मः पुरुषाराधनविधियोगस्याध्यात्मिकस्य च १८ योगेश्वरेश्वर्यमिति लिंगभंगस्तु योगिनां वेदोपवेदधर्माणां मितिहासपुराणयोः १९ संस्रवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्य कामानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः २० यस्यानुसायिनो भगः पापं तस्य च संभवः आत्मनो बंधमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः २१

धर्मो धर्मशास्त्राणि तेषां इतिहासपुराणयोश्च गतिः स्वरूपं १९ संस्रवः अवातरप्रलयः यद्वा सम्यक्त्ववउद्भवः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः इष्टं वैदिकं कर्म पूर्तं स्मार्तं वापी कृतं डागादिदेवतायतनानि च अन्नदानमाराधनः पूर्तं इत्यभिधीयत इति तत्र च काम्यानां मितिहासादीनां विधिः त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य विधिः अविरोधप्रकारः २० अनुसायिनो लीनोपाधीनां जीवानां आत्मनो जीवस्य व्यवस्थानं बंधमोक्षौ च तिरिक्तस्वरूपेणावस्थानं २१

३५

एवंसंदेहविपर्ययाभ्यां पृष्टं इदानीमज्ञातान् वदन् नृणां पृष्टति यावानित्यादिना कल्पो महान् विकल्पो वांतरः भूतादि
शरीरस्मात् यस्य वाचक इति वा सतः स्थूलदेहाभिमानिनो मनुष्यपितृदेवतादेः आयुषः प्रमाणं ११ अनुमानकारः पृष्ट
विशेषं पृष्टति कालस्येति अनुगतिः प्रवृत्तिः कर्मगतयः कर्मप्राप्त्यालिस्थानानि यादृशीः यादृश्यः १२ गुणानां सत्त्वा
दीनां परिणामं देवादिमिषतां गुणानां जीवानां मध्ये यस्मिन् परिणामे कर्मणं पुण्यपापानां समावायः समुदायः

यावान् कल्पविकल्पो वा या कालो नुमीयते भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानं च यत्सतः ११ काल
स्यानुगतियोगतुल्यत्वेऽखीवृत्त्यपि यावत्तयः कर्मगतयो यादृशी द्विजसत्तम १२ यस्मिन् कर्म समा
वायो यथा येनोपपद्यते गुणानां गुणानां चैव परिणाममभीप्सतां १३ भूतातालककुक्षीमग्रहनच
त्रभूतानां सारिसमुद्भूतानां संभवश्चेतदेव कसां १४ प्रमाणमंडकोशस्य वा शब्दं नरभेदतः
महतां चानुचरितं वर्णमविनिश्चयः १५ अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः युगानियुग
मानं च धर्मो यश्च युगे युगे १६

केन कर्म समुदायेन कथं कृतेन कोधिकारी देवादिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः १३ भूरादीनां संभवः एता निर्वर्त
सिधेष्वां प्राप्तिनां तेषां च संभवः यथेति सर्वत्रानुसंगः १४ वर्णनामाश्रमाणां च विनिश्चयः तत्र त्वभावे निर्दि
रः १५ युगे युगे प्रति युगे यो धर्मः यच्च हरेरवतारानुचरितं उदाहर्तुं अर्हसीति सर्वत्रानुयोज्यम् १६

भा० छि०
३६

एतन्मोक्षं वक्ष्यन् ब्रह्मणे हरिणे दितं कथयामास नवमेषु को भागवतं पुनः तत्र यत्रावदुक्तं यदधातुमत इत्यनेन जीवस्य कथं
देहसंबंध इति तत्रोत्तरमाह आत्मनो हरे मीयामंतरेण अनुभवरूपस्यात्मनः अर्थे न दृश्येन देहादिना संबन्धः अजसा तत्त्वतो
न घरेत अत्र हेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुं यथा स्वप्न देहसंबंधो न घटते तद्वत् १ संसारेऽपि मायया वेत्याह वदु रूपः बालयुवादि रू
पः देव नरादिरूपश्च आभाति गुणेषु देहादिषु २ अतएव भक्तियोगेन तन्निरासे सति मोक्षोऽपि घटत इत्याह यहीति वाशब्द
एवाप्येवमहिम्नि यदा रमेत तदेवाह कालमाययोः पुरुषप्रकृतयोः परस्मिन् तदा उभयं अहममेति चत्येका उदासी
सूरी स्वरूपेणावतिष्ठते तदुक्तं यथा संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परेऽपि मनुते नर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते अनर्थो

श्रीशुक उवाच ॥ आत्ममाया मते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घरेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुं विवांजसा १ वदु
रूपरवाभाति मायया वदु रूपया रममाणो गुणेषु स्याममाह मिति मन्यते २ यद्विवावमहिम्नि स्वेपरस्मि
न्कालमाययोः रमेतात्तसं मोहस्यैकोदासीत दोभयं ३ आत्मतत्त्वविशुद्धयर्थं यदाह भगवान् रतम् ब्रह्म
एतद्विद्यन् रूपमव्यलीकप्रताहनः ४

पशमंसात्तादृक्क्रियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोऽपि
सम्बन्धे सात्वतसंहितामिति ३ यच्चोक्तं परमेश्वरस्यापि देहसंबन्धाविशेषात् कथं तद्वत्तामोक्षः स्यादिति आसीद्यदुदरा
त्यसमित्यादिना तत्राह आत्मनो जीवस्य तत्त्वविशुद्धयर्थे तद्वत्त्विव किंतु यत्र पश्चादिना स्वभजनं भगवान् ब्रह्मणे आह
किं कुर्वन् रतं सत्यं चिह्नं रूपं दर्शयन् दर्शने हेतुः अव्यलीकेन ब्रतेन तपसा आदतः सेवितः सन् अयं भावः जीवस्याविद्य
यामिथ्यारूपदेहसंबन्धः ईश्वरस्य त्रयो गमायया चिह्नं न लीलाविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपप

३६

उदास्तेप्रलये २२ चशब्दादपृष्ठमपि प्रमाणं सम्यग्ज्ञाता यतस्तव ब्रह्म नारदव्यासक्रमेण संप्रदायोऽस्तीति सामान्यन्याये
नाह परे चेति यद्वा त्वदन्ये प्रायशोगतानुगतिका एव न त्वविदित्याह परे चेति २४ ननु तवान्नानद्विजकोपाभ्यां व्याकुल
स्य कुतः श्रवणं न त्राह नेति न परायेति नापाद्यंति न व्यावृत्ती भवन्तीत्यर्थः श्रुतकीर्तिपीयूषपिवनः २५ उपामंत्रितः पृष्टः

पृष्ठ

यथात्मतंत्रो भगवान् वि क्रीडत्यात्ममायया विसृज्य वा यथा माया मुदा से सा सि बद्धिभुः २२ सर्वमेतच्च भ
गवन् पृष्ठते मे नु पूर्वशः तत्त्वतोऽहं सुदाहृतं प्रपन्नाय महा मुने ॥ २३ ॥ अत्र प्रमाणं हि भवान् परमेष्ठी य
थात्मभः परे चेहानुतिष्ठंति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतं ॥ २४ ॥ न मेऽसवः परायेति ब्रह्मन्ते न शनादमी पिवतो
च्युतपीयूषमन्यत्र कुपितादिजात २५ ॥ **सत उवाच ॥** स उपामंत्रितो राज्ञा कथायामिति सत्यतेः ॥
ब्रह्मराज्ञो भूः प्रीतो विस्मृतेन संसदि २६ प्राह भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं ब्रह्मरोग भगवतो
तंत्रं ब्रह्मकल्प उपागते २७ यद्यत्परीक्षितं पृष्ठमभः पांडुनामनुपृच्छति आनुपूर्वेण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्र
मे २८ ॥ **इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीय स्कंधे प्रश्नविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥**

संश्रयासौ यतिश्च तस्य २६ ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्याने नैव प्रश्नस्योत्तरं दानुमुपक्रांतवानित्यर्थः
२७ पांडुनामनुपृष्ठमभः प्रष्टुः आनुपूर्वेणेति प्रस्तावक्रमोऽत्र विवक्षितः न प्रश्नक्रमः ॥ २८ ॥ **इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ ८ ॥**

भा० द्वि०
३७

सुश ४

ततश्च सः अखिलानां लोकानां तापनं प्रकाशकं तपः अतप्यतस्मिन् कृतवान् तपसपेत्य स्य वचसो र्थः मोघं दर्शनं यस्य जितः
अनिलः आत्मा मनश्च येन विजितानि उभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मजकानियेन तपतां तपश्चरतां मध्येतपीयान् अति
शयेन तपस्वी च तस्मै ब्रह्मणे स्वलोकं वैकुण्ठं वाच्यं परं श्रेष्ठं न यत्परं परमुक्तं च मत्तु न्नास्ति तमेव लोकं मनुवर्णयति
पंचभिः व्यपेता संलेशादधीयस्मात् स्वरूपवद्भिः सत्पुण्यवद्भिः यद्वा स्वस्य दृष्टदर्शनमस्ति येषां आत्मवद्विरित्य
दिव्यं सहस्रादममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितो भयेन्द्रियः अतप्यतस्मा खिललोकतापनं तपस्तपी
यांस्तपतां समाहितः च तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयामास परं न यत्परं व्यपेतसंलेशविमोह
साध्वसंस्वरूपवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतं ९ प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः न यत्र मा
या किमुता परं हरेरनुवृत्ता यत्र सुरार्चिताः १० श्यामा वदन्ताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवस्त्राः सुरुचः सुपे
शसः सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः प्रवालवैद्युत्पद्ममणालवर्चसः परि
धेः ९ ताभ्यां मिश्रं सत्त्वं च न प्रवर्तते किंतु शुद्धमेव सत्त्वं का सुरकुंडलमौलिमालिनः ११
लविक्रमो नाशः अपरे रागलोभादयो न संतीति किमुत वक्तव्यं अनुव्रताः पार्षदाः १० श्यामाश्च अवदन्ताश्च उज्ज्वलाः
पद्मनेत्राः पीता वराः सुरुचः अतिकमनीयाः सुपेशवर्चसः अतिसुकुमाराः उन्मिषन्त इव प्रभावंती मणिप्रवेकाः
मण्युत्तमा येषु तानि निष्कालिपदकान्याभरणा नित्येषां ते सुवर्चसः अति तेजस्विनः प्रवालादिवत् रवौ विरेणीयेषां ते परि

सुरकुंडलमौलिमालाश्च संति येषां ११

भगवद्भजनादेवतत्वज्ञानमित्येतत्प्रपञ्चयिष्यन् ब्रह्मणोपितत्वज्ञानं तत्प्रसादादेवेति दर्शयितुमिति हासमाह स इ
त्यादिना परो गुरुः भक्तिरहस्योपदेशः स्वधिस्यपञ्च आस्था यत्र अधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्वजले निमग्नः पश्चा
त्परावृत्य स्वधिस्ये स्थित्वेत्यर्थः ऐक्यतत्कथं स एवमित्यालोचितवान् तादृशं प्रज्ञां अत्र सृष्टि विषये संमतं अथ भि
चारिणी यथा दृशा विधिः प्रकारः ५ सृष्टिं चितयन् कदाचिद्ब्रह्मक्षरं वचः अभसि उपासलोत् उपसमीपे श्रुतवान् ते

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिस्य मास्थाय सिसृक्षे तथैकतन् तां नाध्यगच्छद्दृशमत्र संमतं प्रपञ्च
निर्माणविधिर्यथा भवेत् ५ स चितयन् ब्रह्मक्षरमेकदां भस्मपाश्र्णेण द्विर्गदितं वचो विभुः स्पर्शेषु
यत्षोडशमेकविंशं निष्किंचनानां नृपयद्धनं विदुः ६ निशम्य तद्वक्तुर्दिदक्षया दिणो विलोक्य
तत्रान्यदपश्यमानः स्वधिस्य मास्थाय विमृश्य तच्छित्तं तपस्युपादि पृथग्वा दधमनः ७

अक्षरं दर्शयति कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत्षोडशं तत्कारः यच्चैकविंशं प्रकारः वचसो निर्देशार्थं तदर्थं
माह हेनृप निष्किंचनानां त्यक्तधनानां धनं यद्विदुः येन तपो धन इति प्रसिद्धाः तच्च द्विर्गदितं तपपेति तपेति लो
कमध्यमपुरुषैकवचनं तस्य वीर्यासादरविधिरूपमश्रुणोदित्यर्थः ६ एवं निशम्य तस्य वचसो वक्तुर्दिदक्षया त
तः प्रचलितः सन् दिशो विलोक्य पुनः स्वधिस्य मास्थाय केनचि प्रत्यक्षं नियुक्त इव तच्चात्मनो हितं विमृश्य तप

सिमनो धृतवानित्यर्थः ७

तस्य दर्शनेन यथाकालः तेन परिश्रुतं व्याप्तं अंतरमंतःकरणं यस्य हृष्यंतीरोमां चित्तातनुर्यस्य प्रेमभरेण च श्रुतिलोचनेषु
यस्य विश्वसृक् ब्रह्मा पारमहंस्येन पद्यात्तनमार्गेण १५ तं ब्रह्माणं भगवान्बभाषे प्रजाविसर्गे कार्ये निजशक्त्या नार्हणं स
नियोगार्हं प्रजाविसर्गे समुपस्थितमिति वान्वयः ईषस्मि तेन रोचिरीधिः शोभायस्याः तया गिरा १६ वेदगर्भेति संबोधय
न वेदगर्भं चारयति सिसृक्ष्य हाहेतुना चिरं संभृतेन तपसा हंसध्याकृतोपितः दुस्तोषः तोषयितुमशक्यः १७ मारुतिमाश्रयसा

तद्दर्शनाद्वापरिश्रुतांतरोहृष्यन्ननुः प्रेमभराश्रुलोचनः ननामपादां वुजमस्य विश्वसृक् यत्पारमहंस्ये
न पद्याधिगम्यते १५ तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशक्त्या नार्हणं बभाषे ईषस्मि तेन रोचि
या गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनां करे स्पृशन् १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वया हंतोपितः सध्याकृतो वेदगर्भेति संबोधय
चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कुरु योगिनां १७ वरं वरय भद्रं ते वरं शमाभिवांछितं ब्रह्म न श्रेयः परिश्रामः
पुंसो मद्दर्शनावधि १८ मनीषितानुभावो यं मम लोकावलोकनं १९ यदुपश्रुत्य रहसि च कथं परमंतपः
प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्म विमोहिते २०

फलानां परिश्रामः परिश्रमः साधनप्रयासः मम दर्शनमुवधिर्यस्य सतथा अतोधिकं फलं नास्तीत्यर्थः १८ एतच्च मत्कृतं यैव त्वया
प्राप्तमित्याह मनीषितमिच्छा तुभ्यमिदं दत्तव्यमिति याममेच्छा तस्यानुभावो यं कोसौ तमाह मम लोकावलोकनं यत् १९
न चेवं ममेव तपोबलेन प्राप्तमित्याह तत्रैव तैरपि मत्कृतत्वादित्याह रहसि तपे तपेति यद्वच उपश्रुत्य परमंतपः
अकर्णकृतवानसि तदपि त्वं प्रति मया वादिष्टं उपदिष्टं कदा तत्र तदा स्मृत्वा रमे त्वयि कर्मणि कार्यं चे विमोहिते सति २०

पार्षदान् अतुवर्यपुनरपिलोकमनुवर्त्यति भ्राजिष्पुभिर्देदीप्यमानाभिः प्रमदोन्नमानां दिवःकांतयस्ताभिर्विद्योत
 मानः सहविद्युद्विचित्रमानाः सविद्युतः ताभिरभावलिभिः तत्र विद्युत इव स्थियः अभ्रपंकय इव विमानानि नभ इव लोकः
 १२ श्रीसंपत्तुरुपिणीमूर्तिमती मानं पूजां विभूतिभिर्नीना विभवेः प्रेवंश्रांदोलनं म्रिताः कुसुमाकरो वसंतस्तस्यानु
 गाभ्रमरास्तैर्विविधंगीयमाना स्वयंतुप्रियस्य हरेः कर्मगायत्री भवतीति १३ य एवं भूतो लोकः तत्र तस्मिन् भृत्यानां प्र
 भ्राजिष्पुभिर्गः परितो विराजते लसद्दिमाना वलिभिर्महात्मनां विद्योतमानाः प्रमदोन्नमाद्युभिः स
 विद्युदभावलिभिर्यथानभः १२ श्रीयंत्ररूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं वदुधा विभूतिभिः प्रेवंशि
 ताया कुसुमाकरानुगे विगीयमाना प्रिय कर्मगायत्री १३ ददर्शतत्राखिलमात्मतां पतिं श्रियः पतिः
 यत्तपतिं जगत्पतिं सुनंदनं द्रुप्रबलार्हणादिभिः स्वपापैर्दमुख्यैः परिसेवितं विभुं भृत्यप्रसादाभिमुखं
 दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननं किरीटिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं पीतांबरं वंद्य सितक्षितं श्रिया
 अध्यर्हणीया सतमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशापंचशक्तिभिः युक्तं भगैः स्तैरितरत्रवाध्रुवैः स्वयेव धा
 सादे अभिमुखं दृगेव आसवद्वदृष्टुं हर्षकरीयस्य तं प्रसन्नहासमरु मन्त्रममारागमीश्वरं १४
 एलोचनं चाननं यस्य वत्सलस्थितया च श्रियास्तक्षितं अलंकृतमित्यर्थः अध्यर्हणीयं वरिष्ठं सिंहासनं चतस्रः प्रकृति
 पुरुषमहदहंकाररूपाः षोडशा एकादशेन्द्रियमहाभूताद्याः पंचतन्मात्रायाः शक्तयस्ताभिर्वृतं स्वैर्भगैः स्वाभाविकैरेव यथा

एभिः रत्नैः त्रयोविधैः पुष्पैः आगतैः असाधारणैः स्तुतिभिः १५
 सत्यपि स्वस्वधामनस्वस्वरूप एव रममाणं १६

भा० हि०
३२

अवश्यं च मदीम विना सतु कंचित्कार्त्तमाभूदिति प्रार्थयते यावदिति भोर्दृशते त्वया लौकिकस्य सख्यः सखिवाहं कृतं
करस्य शीदिना समत्वेन समानितः सन् प्रजासर्गकृतेषु तव कर्मणि सेवायां स्थितोऽविक्रवोऽव्याकुल एव यावत्जनविभजामि
उत्तममध्यमादिभेदेन सजा मितावतत्वेन संमानावदमप्यजः स्वतंत्र इति मानिनो मे स मुनेषु उत्करो मदीमभूत् यदा
मदीमास मुनेषु मास मुनेषु तां उद्विक्तो न भवेदित्यर्थः ३६ ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमनुभवः रहस्यं भक्तिः सुगोप्यम

यावत्सखा सख्युर्विवेशते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि भोजनं अविक्रवस्तेपरिकर्मणि स्थितो मामेव
मुनेषु मदीमजमानिनः ३६ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ज्ञानं परमगुह्यं मे यदि ज्ञानसमन्वितं सरहस्यं तदंगं च
गृहाण गदितं मया ३७ यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहत ३८
अहमेवां स मेवाग्रेनान्यथा सदसत्परं पश्चादहं यदेतच्च यो वशिष्यो तसोऽस्य हं ३९

पिबत्यामिरतिनिर्देशात् तस्यांगं साधनं ३७ यावान्स्वरूपतः यथाभावः यादृक् सत्तावान्या निरूपाणि गुणाः क
र्मणि च यस्य ३८ एतदेव सम्यगुपदिशन् यावानित्यस्यार्थो स्फुरयति अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासं स्थितः नान्यत्किं
चित् यत्सरस्यलं असत्सत्त्वं परंतयोः कारणं प्रधानं तस्याप्यंतं मुखतया तदा मयेव लीनत्वात् अहं च तदा आसमेव
केवलं न चान्यदकरवं पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि प्रत्ययेयोः वशिष्यो तसोऽस्य हमेव अनेन चानाद्यनंतत्वात् द
्वितीयत्वाच्च परिपूर्णाहमित्युक्तं भवति ३९ ॥

३९

किंचनपोनामममेवशक्तिरित्याह तपोमेहृदयं अंतरंगाशक्तिः आत्मास्वरूपं यस्य ज्ञानमयं तद्वृत्तिश्रुतेः असाभिसे
हृदयमिविभर्मिपालयामि वीर्यशक्तिः २९ अध्वतः अधिष्ठाता गुहाया बुद्धववस्थितः यद्यपिवेदतथापीत्यन्वयः
३२ नाथमानस्ययाचमानस्यउपतप्यमानस्येतिवा हेनाथ नाथय आशंसयप्रयच्छ नाथितंयाचितं नाथनाध्यात्रोपता
पेश्वयीशीःषु नाथितमेवाह परस्मैश्रवरं स्थूलं चैते रूपं यथा जानीया ३३ यथा च त्वं कीडसितथा तद्विषया मनीषयांम

तपोमेहृदयं साक्षादात्माहेतपसोनघ सजामितपसेवेदं असामितपसापुनः विभर्मितपसाविश्वं वीर्यं मे
दुश्चरंतपः ३१ **ब्रह्मवाच** ॥ भगवत्सर्वभूतानामध्यक्षो वस्थितो गुहा वेदद्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन विकीर्षितं ३२
तथापि नाथमानस्य नाथनाथाय नाथितं परावरेयथारूपे जानीयांते त्वरूपिणः ३३ यथात्ममायायोगे
नानाशक्त्युपवृंहितं विलुपन् विस्मजन् गच्छन् विभ्रदात्मानमात्मना कीडस्य मोघसंकल्प ऊर्णनाभि
र्यथोर्णमे तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव ३४ भगवच्छित्तमहंकारकणितं द्रितः नेहमानं

प्रज्ञासर्गं वध्यं यदनुग्रहात् ३५
विधेहीतिउत्तरेणान्वयः नानाशक्त्युपवृंहितं विश्वं विलुपन् संहरन् विविधसृजन् विभ्रत्पालयन् आत्मना स्वयमेव अ
त्मानं ब्रह्मादिरूपं गच्छन् कीडसि ऊर्णतेतं तु भिरात्मानमाद्यादयति ३६ तं किं सृष्टेरुद्धिग्न एव तत्त्वज्ञानं प्रार्थयसे
नेत्याह भगवता त्वया शितं अनुशिष्टं अतंद्रितः अनलसः स नूकरिष्यामि तर्हि किमनेन तत्त्वज्ञानेन तत्राह य
स्मादेव भूतात्तवानुग्रहात् प्रज्ञासर्गमीहमानः कुर्वन् विभ्रदंकारादिभिर्विधेन भवेयमिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भा० द्वि०
४०

एवं संप्रदिश्य उपदिश्य जनानां परमेष्ठिनं परमेष्ठाधिपत्ये स्थितं ब्रह्माणं आत्मनस्तद्रूपं न्यरुणत् अंतर्हितवान् ३४
अंतर्हितः इंद्रियार्थः प्रत्यक्षं रूपं येन तस्मै ब्रह्मजलिः सन् ३५ तदनंतरं एवोक्तो ब्रह्मनादसंवादः प्रवृत्ते इत्याह प्र
जापतिरिति पंचभिः प्रजानां भद्रं मन्त्रिष्वनविमृशन् सेवसार्थं काम्यास्वप्रयोजनेष्वातयायमनियमानन्वतिष्ठन् ३६

श्रीशुक उवाच ॥ संप्रदिश्येव मज्जनो जनानां परमेष्ठिनं पश्यत्स्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्दरिः
३४ अंतर्हिते इंद्रियार्था यदहं ये विहितं जलिः सर्वभूतमयो विश्वं स सज्जेतं स पूर्ववत् ३५ प्रजा
पतिर्धर्मपतिरेक इति नियमानुयमान् भद्रं प्रजानामन्विष्यन्तिष्ठत्सार्थं काम्यया ३६ तं नारदः
प्रियतमो त्रिकणाक्षनामनुव्रतः शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयणदमेन च मायां विविदिषन् विस्मोर्माये
शस्य महामुनिः महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ३७ तुष्टं निर्गम्य पितरं लोकानां प्रपिताम
हं देवर्षिः परिपृच्छ भवान्यमानुष्यति ३८ तस्मादिदं भागवतं पुराणं दशलक्षं प्रोक्तं भग
वता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ३९ नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तदं नृप ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासाया
त्रिकणाक्षनां पुत्राणां मध्ये प्रियतमः तं पितरं सेवमानः शीलादीनां परितोषया मिततेजसे ४०
मासं किमिच्छन् विस्मोर्मायां विविदिशन् ३९ निशाम्य दृष्ट्वा तात्वेत्यर्थः मामां ३८ भगवता चतुःश्लोकां संक्षेपेण
प्रोक्तं विस्तरेण प्राह दशलक्षं निलक्षणीया अथो विद्यते यस्मिन् तत् ३९ तत्संप्रदायतो भागवतं मया तौ

तस्मिन् प्रायेण नारद इति ४०
४०

यथात्ममायायोगेनेत्यनेनमायाया अपि पृष्टत्वाहस्यमाणोपयोगित्वाद्युमायांनिरूपयति ऋतेऽर्थविनापिवास्तवम
 र्थं यद्यतः किमप्यनिरुक्तं आत्मन्यधिष्ठाने प्रतीयेत सदापि च न प्रतीयेत तत आत्मनो मममायाविद्यात् यथा आभा
 साद्विचंद्रादिरिति अर्थं विना प्रतीतो दृष्टतः यथा तमरुतितमोरादुर्यथा ग्रहमंडले स्थितोऽपि न दृश्यते सतोऽप्रतीतो
 ३० यथा भावरूपे तत्पृथगिति यथा मदाभूतानि भौतिकेषु अनुसृष्टेरनंतरं प्रविष्टानि तेषु पलभ्यमानत्वात् अप्र
 विष्टानि च प्रागेव कारणतया तेषु विद्यमानत्वात् तथा तेषु भूत भौतिकेषु हं एवं भूता मम सन्नेत्यर्थः ३१ साधनमाह

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः ३० यथा म
 हांति भूतानि भूतेषु चाववेष्टनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न ते हं ३१ एतावदेव जि
 ज्ञास्यंत त्वजिज्ञासुनात्मनः अन्यथ्यतिरेकाभ्यां यस्यात्सर्वत्र सर्वदा ३२ एतन्मतं समाति
 ष्ट परमैरा समाधिना भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ३३

आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावत्त्वमेव जिज्ञास्यं विचार्यं तदेवाह अन्यथः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिः कारणा
 नस्यायाचतेभ्यो व्यतिरेकः तथा जाग्रदवस्थासु तत्त्वमाहितयान्यः व्यतिरेकश्च समाध्यादौ एव मन्यय
 त्तोकाभ्यां यस्यात्सर्वत्र सर्वदा च तदेवास्मि ३२ यत्प्राप्तिर्न हेतुमानः प्रज्ञासर्गमिति तत्प्रसादी करोति एतन्मतं स
 म्यगनुतिष्ठ समाधिना चित्तैकाग्र्या कल्पेषु विकल्पाः विविधाः सृष्टयस्तेषु विमोहं कर्तृत्वाभिनिवेशं न यास्यतीति ३३

भा० वि०
४९

वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः स एवां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्यात् स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः पोषणं तदनुगृहीतं
नासतां मन्त्रराधिपतीनां धर्मः कर्मणां वासनाः वेत्तुं संताने ऊयते कर्मभिः संतन्यतरत्तयः यद्वा बुद्धयोः संश्लेषा
यात्र वाचयते धातोर्द्विरूपं ऊयते कर्मभिर्वर्द्धते संश्लिष्यत इति वा ऊतय इत्यर्थः ४ हरेरवतारानुचरितं अस्यानुवर्तिनां
च सत्कथादृशानुकथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ५ अस्यात्मनो जीवस्य हरेर्योगमिदमनुपश्चात् शक्तिभिः स्तोपाधिभिः सह शय
नलयः निरोधः अन्यथारूपमविद्ययाध्यस्तकर्तृत्वादिहितस्वरूपेण ब्रह्मतेया व्यवस्थितिर्मुक्तिः ६ आभासः स्वरूपः निरो
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः मन्त्रराशि सद्धर्म ऊतयः कर्म वासनाः ४ अवतारानुचरितं
हरेरस्यानुवर्तिनां पुंसामीशकथाः प्रोक्तानां नाख्यानां पटुहिताः ५ निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः
सहशक्तिभिः मुक्तिर्हिताः न्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ६ आभासश्च निरोधश्च यत आध्यवसीयते स
आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्दते ७ यो ध्यात्तिको यं पुरुषः सोसावेवाधिदैविकः यस्तत्रोभयवि
धौ लयश्च यतो भवति आध्यवसीयते प्रकाशते च स ब्रह्मेति परमात्मे
ति प्रसिद्धः आश्रयः कथ्यते ७ आश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन स्पष्टं दर्शयितुं मध्यात्मादिविभागमाह यो यमध्यात्तिकः पु
रुषः चक्षुरादिकरणभिमानो दृष्टा जीवः स एवाधिदैविकः चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेव उभयः द्विरूपो विद्ये
द्योयस्मात् स आधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितः दृश्यो देहः पुरुष इति पुरुषस्य जीवस्योपाधिः स वारणपुरुषो नरसमय इ

लिखितः
४९

भागवत व्याख्यानेनैव तत्प्रश्नात्मासुत्रं दस्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाः स पात्ताः पूर्वकल्पिता इत्यादिना वैराजात्पुरुषादिदिविष्वकथमासीदिति यदहं त्वया या पृष्टः तद्यथा वदुपाख्यास्यामि शृण्वति ॥ ४१ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ ४१ ॥ ततो भागवतव्याख्याद्वयैव दशमे स्फुटं राजप्रश्नोत्तरं वक्तुं मार्गे मेवादरायणिः श्रुतीतानंतरा ध्यायात्ते दशलक्षणपुण्यं प्राप्तेत्युक्तं तानि दश लक्षणानि दर्शयति अत्रेति मन्वन्तरेण च ईशानुक्त्या श्रुतिद्वयः सर्गद्वयोः दशाया

यदुताहं त्वया पृष्टे वैराजात्पुरुषादिदं यदासीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्त्याश्च कस्तथाः ४१ ॥ इति श्री
महाभागवतमहापुराणे द्वितीयस्कंधे श्रीभागवतप्रवृत्तिर्नवमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अत्र
सर्गो विस्मयः स्यान्नपोषणमृतयः मन्वन्तरे शानुकथानि रोधो मुक्तिराश्रयः १ दशमस्य विष्णु
अर्थं नवानामिदं लक्षणं वर्णयंति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चांजसा २ भूतमात्रेन्द्रियधियांज
नसर्ग उदाहृतः ब्रह्मणो गुणवेषम्यादिसर्गः पौरुषः स्मृतः ३ लक्ष्यंते १ नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदः
स्यात्तत्राह दशमस्याश्रयस्य विष्णुस्यार्थं तत्त्वज्ञानार्थं नवानां लक्षणं स्वरूपं एकस्यैव प्राधान्यान्नायं दोष इत्यर्थः
नन्वत्रेनैव प्रतीयते अत आह श्रुतेन श्रुत्यैव स्तुत्यादि स्थानेषु अंजसा साक्षाद्वर्णयंति अर्थेन तात्पर्यं वक्ष्याच तत्र
दाख्यानेषु २ सर्गदीना प्रत्येकं लक्षणमाह भूतानि आकाशादीनि मात्राणि च शरादीनि इन्द्रियाणि च धीशखेन
महदहंकारो गुणानां वेषम्यात्परिणामात् ब्रह्मणः परमेश्वरत्वेनैव तत्त्वज्ञानं यदिह तत्त्वेण स्वरूपतश्च जन्मसर्गः

पुरुषो वैराजः तत्त्वज्ञः पौरुषः चराचरसर्ग इत्यर्थः ३

भा० दि०
४२

तस्य प्रभावमाह इदं उपादानं कर्मदीनि निमित्तानि जीवोभोक्ता यस्यानुग्रहासंति कार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः १२ यो
गएतल्यशयातस्मात् वीर्यं गर्भरूपं हिरण्यमयमिव प्रकाशवद्गुलं १३ तस्यैव प्रपञ्चः अथेत्यादिना १४
अंतःशरीरेय आकाशः तस्मात् क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः उजः इन्द्रियशक्तिः स हो मनःशक्तिः

इदं कर्मवकालश्च सभावो जीव एव च यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षया १२ एको नानात्वं
मन्तिष्ठमयोगतत्त्वात्समुत्थितः वीर्यं हिरण्यमयं देवो मायया व्यसृज त्रिधा १३ आधिदेवमथा
ध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः अथैकं पुरुषं वीर्यं त्रिधा भिद्यत तच्छूल १४ अंतःशरीर आकाश
पुरुषस्य विचेष्टितः उजः स हो वलं जज्ञेत ततः प्राणो महातनुः १५ अनुप्राणंति यं प्राणः प्राणं तं
सर्वजंतुषु अपानं तमपानंति नरदेवमिवानुगाः १६ प्राणेन क्षिपता दृष्टं दत्तं राजायते प्र
भोः पिपासतो जज्ञेत तश्च प्राप्नुवन्ति निभद्यत १७

वलं देहशक्तिः ततः शक्त्यात्मका तस्माद्रूपा त
प्राणः सूत्राख्यः महामुख्यः असुः प्राणः सर्वेषां १७ महत्वं दर्शयति प्राणा इन्द्रियाणि यं प्राणं तं चे
ष्टा कुर्वन्तं अनुपश्चा प्राणंति चेष्टां कुर्वन्ति अपानं तं चेष्टां त्यजन्तं मनु अपानंति चेष्टां त्यजन्ति राजानं मनुभ
त्या इव १६ क्षिपता चालयतानि तेन दृष्टं दत्तं विराडजीवा भेदेनोपासनार्थं सुसंजायते स्म ततः जज्ञेतः

भक्तप्रथमं निरभिद्यत वि
भक्तमभेत् १७
४२

एकमेकतराभावरचितेषामन्योन्यासापेक्षमिदित्वेन अनात्मत्वं दर्शयति तथा हि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सि
द्धिनापि दृष्टान्तचतुर्दिताकरणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता स्यादिति न च तं विना कारणं प्रवर्तते न च तद्विना दृश्यमित्ये
वमेकतरस्याभावे एकं नोपलभामहे तत्र तदा तत्रितयं आलोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स परमा
त्मा आश्रयः तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्येवेति तद्व्यवच्छेदार्थः विशेषणं चाश्रयः अनन्यादयः स चासावन्यथा माश्रयश्चे
ति तथा च भगवानवस्थति दृग्गुणमाकं वपुरत्ररंध्रे परस्परं सिद्धयितयः स्वतः खे आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्या
खिलसिद्धिसिद्धिरिति एतेनैव व्यभिचारित्वा तेषामाया मयत्वमप्युक्तं अतएव पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः

एकमेकतराभावे यदानोपलभामहे त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा साश्रयाश्रयः ९ पुरुषोऽं विनि
र्भेद्ययदासौ स विनिर्गतः आत्मनोऽयं न मन्विच्छन् अपोऽस्मादोच्छुचीः सुचिः १० तास्ववात्सीत्स सृष्टा
सुसहस्रपरिवत्सराव तेन नारायणो नाम यदा पः पुरुषोद्भवाः ११ लोके रमुष्यावयवाः सपालैरित्यनेनो
क्तो विरोधोऽपि परिहृतः ९ उक्तमेध्यात्मादिविभागं प्रपंचयन् यदुताहं त्वया पृष्टो वै राजा पुरुषादिदं यथासीत् तदुपाख्या
स्यति प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वै राजः अं विनिर्भेद्य पृथक् कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थि
त इत्यर्थः अयं न स्थानं अन्विच्छन् निमृशन् यतः सुचिः स्वयमतः सुचीः सुहृन्मपः गभोदकं संज्ञां अस्मादीत्स संज्ञा १०
असुवासनाशयणनाम निरुक्त्या स्पष्टयति तेन असुवासिनयद्यस्मात् पुरुषो नरः तस्माद्भूवो यासां तानां नारा आपोऽयं न म
स्येति नारायण इत्यर्थः तदुक्तं आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः अयं न तस्य ताः पूर्व तेन नारायणः स्मृत इति ११

भा० द्वि
४३
चमजातः

मृदुत्वं च काठिन्यं च लघुत्वं च गुरुत्वं च आउस्मत्वं च रूढुस्मत्वं च शीततां चेत्यर्थः यद्यप्यत्युस्मत्त्वमपि द्रव्यविषय एव तथापि तस्य
जिघृक्षाभावाद्दोषमिति युक्तं गुरुत्वेति पाठे यथा देशस्थं वसः वस्तुन एतान् धर्मान् न जिघृक्षतस्त्वेति निर्भिन्ना त्वं गिद्रियाधि
ष्ठानेतित्यर्थः तस्यारोमाणि रश्मि यं महीरुहाश्च देवता जाताः वस्तुनिहस्तेनातो लिनेलघुत्वगुरुत्वयोस्तौ तयोः पितृ
गिद्रियविषयत्वयोरणिकोः तत्रैतत्त्वविश्रुतं हि श्रुवातो वृत्तः श्रुत्वा स्थितः कर्तैरिति कथा कथं भूतः त्वचा लेख्यो गुणः
स्पर्शो येन श्रुयमर्थः त्वं गिद्रियमेव बहिः कण्डलिसहितं स्पर्शं गृह्णन् लोमशब्देनोच्यते तत्र महीरुहाणां देवतात्वं च
तत्रैतत्त्वविश्रुतं हि श्रुवातो वृत्तः श्रुत्वा स्थितः कर्तैरिति कथा कथं भूतः त्वचा लेख्यो गुणः

वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुरुत्वं च शीततां जिघृक्षतस्त्वेति निर्भिन्ना तस्यारोममद्यरुहाः तत्र चां त्वं
हिवा तस्त्वचालक्ष्यगुणे वृत्तः २३ हस्तोरुहत्वं तु तस्य नाना कर्मचिकीर्षया तयोस्तु वल्लवानिद्र
आदानमुभयाश्रयम् २४ गतिं जिगीषतः पादोरुहातेभिकामिका पद्मायतः स्वयं हव्यं कर्मभिः

धिसमोषधीः श्रंशेनलोमभिः कण्डयैरसौ प्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य चर्मा कियते नृभिः २५
गिलोकपालानिलो विशात् प्राणे नो श्रेणसंस्पृशं येनासौ प्रतिपद्यते इति तत्र चर्माणीति चर्मा पलहितात्
गित्यर्थः प्राणेनाश्रेणेत्येति प्राणवायुव्याघ्रेण त्वं गिद्रियेत्यर्थः वद्वचः श्रुतौ त्वेक एवांशनिर्दिष्टः त्वं इन्द्रिभित्तव
चो लोमानिलोमभ्यश्रौषधिवनस्पतय इति २३ रुहत्वं निर्भिन्ना नौ वलमिन्द्रियं इन्द्रो देवता तदुभयाश्रयं आदानकर्म
२४ अभिकामिकां अभीष्टा विहितमित्यर्थः पद्मा सहयज्ञो विष्णु रेव स्वयं तदधिष्ठातृ रूपेण स्थितः कर्मभिरिति गत्याख्या

कर्मभिरिति गत्याख्या
विषय इत्युक्तं नृभिः कियते इति चर्मा पलहितात्
गधिकारित्वं यज्ञादीनां दृश्यति २५
४३

तालुअधिष्ठानं जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञानव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषय
इत्येतच्चतुष्टयमनूक्तमप्युक्तं १८ विवक्षोः वक्तुमिच्छोः मुखत एव वक्ति देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं त
योरिति इन्द्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति १९ न भस्वति प्राणवायो दोधयति दोधयमाने अत्यंतं प्रचलति
सतितत्र च नासिकायां वायुदेवता गंधं वहतीति तथा अनेन गंधो विषयो दर्शितः घ्राण इन्द्रियं जिह्व दत्तः गंधग्र

मुखतस्तालुनिर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ततो नानारसो जज्ञे जिह्वा योधिगम्यते १८ विवक्षोर्मु-
खतो भस्मावद्विर्वाग्व्याहृतं तयोः १९ जले चैतस्य सुचिरं निरोधः समजायत नासिकेतिरभिधे
तां दोधयति न भस्वति तत्र वायुर्गंधं वहतीति घ्राणो नसि जिह्व दत्तः २० यदात्मनि निरात्मकमात्मा
न च दिदृक्षतः निर्भिन्नेद्यत्तिणी तस्य ज्योतिश्चतुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमानस्य श्रुतिभिर्गत्मानस्त
जिह्व दत्तः कर्णो च निरभिद्येता दिशः श्रोत्रगुणग्रहः २२ हातुमिषतः २० निरात्मकं प्रकाशमन्यं

आसीदिति शेषः निर्मलिकमिति वदव्ययीभावः तदा आत्मानं देहं च कारुण्यं च वस्तु दिदृक्षतः अक्षिणी
स्यानं ज्योतिः आदित्यो देवता चतुरिन्द्रियं ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहो ग्रहणं अनेन रूपं विषयो दर्शितः २१ श्रुति
भिर्वैदेवोध्यमानस्य तत्र आत्मनः प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दग्रहण २२

शब्दादिषु ३

भा. वि.
४४

तदेवमधिदेवादिभेदविभक्त्या तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति ह्यभ्यां त्वकस्यूलं चर्म चर्मतदपरिस्थितं सत्त्वं
त्वगादयोऽस्य तादृक् द्वैकवद्भावेन निर्दिष्टाः सप्रयेधातवः तेभ्योऽप्युत्तेजोमयाः तेषां च पांचभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारादि
रूपेण संवर्द्धकत्वाभावादेव मुक्तं ३१ गुणात्मकानि गुणेषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः गुणाः शब्दादयः भू-
तादिरहंकारः ततः प्रकर्षेण भवन्तीति तथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः न वस्तुतस्तथेत्यर्थः अत्र हेतुः अतो मन एव सर्व

त्वकचर्ममांसरुधिरमेदो मज्जासिधातवः भूस्पृष्टेजीमयाः सप्तप्राणोऽप्योमांशुवायुभिः ३२ गुणा-
त्मकानां द्रियारिभूतादिप्रभवा गुणाः मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ३३ एतद्भगवत्तोरु-
पस्थूलं तेषां हतं मया मद्यादिभिरावरणैरष्टभिर्वहिरावृतं ३३ अतः परं सत्त्वं तममव्यक्तं निर्वि-
शेषणं अनादिमध्यनिधनमित्यवाङ्मनसः परं ३४ अमुनी भगवद्रूपे मया ते अनुवर्णिते
उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ३५

विकाराणां मात्मा स्वरूपं बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी न तु परमार्थशा-
रिणीति वैराग्यार्थमुक्तं अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपं बोद्धं ३२ उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सहाष्टभिः ३३ स्थूलसूक्ष्मासूक्ष्मसमष्टिलिङ्गशरीरमाह अतः परं अस्य कारण-
भूतं सत्त्वं अतीन्द्रियं यतः अव्यक्तं तत्कृतः यतो निर्विशेषणं तत्कृतः अनादिमध्यनिधनं तत्स्थितिस्थितिलयशून्यमित्यस-
दैकरूपं अपह्नयादिशून्यमित्यर्थः अतएव वाक्चमनश्चेति द्वैकं तस्मात्परं ३४ उपासनार्थं भगवत्परोक्षरूपं
यमपवदति अमुनी इति न गृह्णन्ति वस्तुतो नांगीकुर्वन्ति यतो मायासृष्टे ३५

४५

प्रजापत्यं आनंदोरतिः अमृतं स्वर्गादिः तदर्थिनः शिष्यः अधिष्ठानं उपस्य इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति ज्ञेयं तदु
 भयाश्रयं इन्द्रियदेवताश्रयं कामानां स्त्रीसंभोगानां संबंधिप्रियं सुखं २६ धातुमलं भुक्तान्तीदीनां मसारांशं संत्य
 क्तुमिच्छेः गुदपायुमित्रोत्सर्गः अधिष्ठाने देयदेवताविषयाः २७ पुण्यादेस्तत्पुः देहांतराणि आसिस्त्वेषाः
 सर्वतो गंतुमिच्छेः निरभिद्यतेत्यनुषंगः अपानतः अपगच्छतः पृथक् मरणं नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि ना
 भ्यादिप्राणपानयोर्वेधविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धं २८ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेषोः कुक्षिश्च अंत्राणि च ना

निरभिद्यत शिष्यो वै प्रजानंदा मृतार्थिनः उपस्य आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयं २६ उ
 त्सिस्त्वोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदं ततः पायुस्ततो मित्रोत्सर्ग उभयाश्रयः २७ आसिस्त्वेषाः पुः
 पुण्यानां मिह्वरमपानतः तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक् तमुभयाश्रयं २८ आदित्सोरन्नपानानामा
 सत्कुक्ष्यंत्रादयः नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासो रात्ममायां हृदयनि
 भिद्यत ततो मनस्ततश्चंद्रः संकल्पः काम एव च ३० इच्छासन् तत्र कुक्षिरधिष्ठानं अंत्राण्यन्नसंग्रहे कर
 णमिन्द्रियस्यानीयं नागस्तृपानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणं पुष्टिस्तु
 सपरिणामतः स्थोत्यं तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेषोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रतुष्टयइति चतुष्टयं पेयसंग्रहे
 षोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टयइति विवेकः २९ निदिध्यासो नितरां चिंतयितुमिच्छेः कामो भिलाषः हृदयमनः चंद्रसंक

ल्लोः अधिष्ठानादयः ३०

अन्याभ्यांगुणाभ्यांस्वभावो गुणः उपहन्यते नुविध्यते ३९ ब्रह्मरूपेण सृष्ट्वमुक्त्वा विष्णुरूपेण पालकत्वमाह स एव भ
गवान् तिर्यग्माद्यवतारैरिदं विश्वं स्थापयन् धर्मरूपेण पुष्पाणि भोगैस्संवर्द्धयति ४० रुद्ररूपेण संहर्तृत्वमाह तत इति आत्मनः
सकाशं तद्यदिदं सृष्टं तं संनियच्छति संहर्ति ४१ कर्तृत्वाद्येवादेन दशमस्य शुद्धिमाह इत्थं भावेन सृष्ट्वा दिरूपेण तस्माद्
तस्मादात्मनः आकाशः संभूतः सो कामयत ब्रह्म प्रजायेयेत्यादिभ्यः कथितः सूर्यस्तु परं केवलमेवं रूपेणैव द्रष्टुं नाह
ति ४२ ततः किं यतः अस्य विश्वस्य जन्मादौ कर्मणि परमेश्वरस्य इत्थं भावः कर्तृत्वं नास्ति अतः पितामह्येणान प्रतिपाद्यते किं

तत्राप्येकैकशो राजन भिद्यते गतयस्त्रिधा यदेकैकतरोन्याभ्यांस्वभाव उपहन्यते ३९ स एवेदं जगत्क
र्त्ता भगवान् धर्मरूपधक पुष्पाणि स्थापयन् तिर्यग्माद्यवतारैरिदं विश्वं स्थापयन् धर्मरूपेण पुष्पाणि भोगैस्संवर्द्धयति ४० ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्ट
मिदमात्मनः संनियच्छति कालेन घनानीकमिवानिलः ४१ इत्थं भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः
नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हति सूर्यः ४२ नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधा
र्थमाययारोपितं हितत् ४३ अथ तु ब्रह्मणः कल्पः स विकल्प उदाहृतः विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृ

तु अनुविधीयते अनुवर्ण्यते किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं हियतो मायया तदारोपितं प्रकाशितं तथा च श्रुतिः निष्कलं
निष्क्रियं शांतं निरवयं निरंजनं इदं मायाभिः पुरुषरूपेण यत्तद्व्याद्या ४३ उक्तमर्थमुपसंहरति ब्रह्मणः संबन्धी कल्पो
महाकल्पः विकल्पो वातरः तत्सहितः उदाहृतः उदाहरणत्वेन संक्षेपत उक्तः कथं भूतः यत्र महाकल्पे प्राकृताः
महदादिसर्गाः अवांतरकल्पे च वैकृताः स्यावरादिसर्गा इत्ययं विधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः ४४

यद्रूपगुणकर्मकयदुक्तं भगवान्ब्रह्मणं प्रति तत्प्रपंचयितुं ब्रह्मादिरूपाणि तत्कर्मणि चाह स इत्यादिना इत्यंभावेनेत्यतः
 प्राक्तेनेन ग्रंथेन स भगवान्ब्रह्मरूपधृक् सन्वाच्यवाचकतया नामानिवाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च धत्ते स जतीत्यर्थः मा
 यया सकर्मसंवापारः सन्वस्तुतत्त्वकर्मकः ३६ एतत्प्रपंचयति प्रजापती निति सार्द्धं स्त्रिभिः द्वितीयां तां धत्ते इत्यने
 नान्वयः तत्र प्रजापत्यादीनि नामानि तद्वाच्यानिरूपाणि तत्कर्मणि ब्रह्मेत्यानि दृष्टकृतं तद्वर्णनं भेदेन गिरिनि
 सवाच्यवाचकतया भगवान्ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रियाधत्ते सकर्मकर्मकः परः ३६ प्रजापती
 नमन् देवान् सृष्टीन् पितृगणान् पुत्र्यक सिद्धचारणगंधर्वान् विद्याधरासुरगुह्यकान् किन्नरास
 रसो नागान् सर्पान् किंपुरुषोरगान् मातुरहः पिशाचौ श्रेतभूतवियकान् कुष्माण्डोन्मादवेतालान्
 न्यातुधानान् ग्रहानपि खगान् मृगान् पशून् वृक्षान् गिरिन् पसरीसृपान् द्विविधाश्चतुर्विधा
 येन्येजलस्थलनभोकसः ३७ कुशलाः कुशलामिश्राः कर्मणां गतयस्त्रिमाः सत्त्वरजस्तम इति ति
 त्तस्यानंतरं रूपेति संबोधनं द्विविधाः स्यावरजंगमरूपेण चतुर्विधाः ३८ सुरनारकाः ३८
 लनभांसिर्जोकांसि येषां तानपि धत्ते इति सर्वेणैवान्वयः ३९ यच्च गजा एष्टया वन्यः कर्मगतेनोयाहृणीर्हि जसत्तमे
 तितस्यापि प्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशला उत्तमाः श्रेकुशला नीचाः मिश्रा इति पदान्तरं मिश्राः मध्यमाः कर्मणां
 पुण्यापुण्यमिश्राणां गतयः फलानि सत्त्वादिभेदेन कर्मगतिर्वैविध्यं प्रपंचयति सत्त्वे निति सार्द्धं सत्त्वादयस्त्रिमा

गतयः सुरदिशवामरुद्रादीनामुपलक्षणार्थः ३८

६ भा. द्वि.
४६

वक्ष्यमाणं विस्तारं प्रतिजानीते परिमाणं स्थूलं सूक्ष्मं च कल्पस्य लक्षणं इयान् एवं रूपं प्रति तद्विग्रहं अवांतरकल्पमन्वतरादिरूपं विभागं च यथावद्विस्तरेण पुरस्तात् द्वितीयस्कंधे व्याख्यास्यामि तत्र पादकल्पं अथोक्तिकात्स्नीन व्याख्यायमानं शृणु ४४ यद्वा
थैष्ट्यादिनिरूपणं तदेव साक्षात् श्रोतुकामः कथांतरं पृच्छति यदा हेति भुवः संबंधिनितीर्था नि यदा भुवः क्षेत्राणि चेति को
षारवे मैत्रेयस्य तस्य सत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंस्तः संवादः पुनरागतवान् तत्र च निमित्तं ब्रूहि ४६ राता पृच्छति अयमर्थः यद्वा

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहं यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पादकल्पमथोक्तिकात् ४५ ॥ शो न क उ वा
च ॥ यदा ह भगवान् स तत्तत्ता भागवतो त्रयः च चारतीर्थीति भुवस्य क्त्वाबंधं सुदुस्त्यजान् कुत्र कोषारवेयस्य
संवादो ध्यात्मसंश्रितः यदा स भगवास्तस्मै पृष्टत्वा मुवाच ह ब्रूहि न सदिदं सोम्य विदुरस्य विचेष्टितं बंधु
त्यागनिमित्तं च तथैवागतवान् पुनः ४६ ॥ स त उ वा च ॥ रा प री क्षि ता पृ ष्ठो य द वो च न म हा मु निः त द्वा वि धा स्ये
शृणु त रा ज्ञः प्र श्ना नु सा र तः ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवत्समाख्यानोद्दितीयस्कंधे दशमोऽध्यायः

यं पृष्ठथ इदमेव राजापि श्रुत्वा पृष्टवान् श्रुत्वा विदुरमैत्रेयसंवादं पुरस्कृत्य ये पूर्वराज्ञा कृताः प्रश्नाः तदनुसारेण सर्वं पुराणं
यमवोचत् तदेवाहं बोधिधास्यामि तथैव शृणुतेति ४७ श्रीमद्भगवत्संनखब्रह्ममुखतो मितं ब्रह्म नारदयोः प्रोक्तं तं वेदं गु
ह्यमीश्वरं यत्सर्वं त्रितं विष्णुनरीनर्त्तिनगत्रयं संतस्तमेव पृच्छन्तु यदत्र खलितं मम द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभाषार्थदीपिका उद्दी
पतामि यं सद्भिर्यथा स्यात्तत्तदीपिका इति तामिच्छया संतः क्षमतां मम साहसं मया हि स्वीयबोधाय हतमेतन्मत्सर्वतः ॥ इति श्रीद्विती
ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ समाप्तं

रा

४६